

ATHENAEUM

PHILOSOPHIAI ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

*

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

Dr. PAUER IMRE,

OSZTÁLYTITKÁR.

F 1912/23 - 140.

HARMADIK ÉVFOLYAM.

MÁSODIK SZÁM.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1894.

TARTALOM.

I. AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL. (II.) — <i>Schvarcz Gyulától</i>	161
II. LUCRETIVS CARVS. (II.) — <i>Hegedüs Istvántól</i>	183
III. AZ ANARCHISMVS ÉS EREDETE. — <i>Dr. Balogh Arthurtól</i>	209
IV. A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TÁRSADALOM-TUDOMÁNY. — <i>Dr. Hornyánszky Gyulától</i>	217
V. AZ IDŐ ELMÉLETE. (II.) — <i>Posch Jenőtől</i>	231
VI. MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL. (II.) — <i>Dr. Buday Józseftől</i>	243
VII. IRODALOM. M. Guyan: « <i>La moral anglaise contemporaine.</i> » — C. M. Williams: « <i>A review of the systems of ethics founded on the theory of evolution.</i> » Dr. Lechner László. — « <i>Revue de droit public et de la science politique.</i> » N. E. — « <i>Mind.</i> » —r-ó. — « <i>Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique.</i> » —n-r. — « <i>Revue philosophique de la France et de l'étrangère.</i> » —n-r. — Dr. Csarada János: « <i>A nemzetközi jog története.</i> » —V. — Dr. Fényes Samu: « <i>A jog- fejlődés.</i> » — Dr. Földes Béla: « <i>A társadalmi gazdaságtan elemei.</i> » — Hentaller Lajos: « <i>Kossuth és kora.</i> » —V.	252

—————

Az «ATHENAEUM» a philosophia és államtudományok szakszerű művelését és tudományos irodalmi fejlesztését tűzi feladatául.

Megjelen az Akadémia kiadásában évnegyedenként, évi 30—35 ívnyi tartalommal.

Előfizetési ára 5 frt. Előfizethetni az Akadémia könyvkiadó-hivatalában (Akadémia palotája).

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az Akadémia palotájába intézendők.

A szerkesztésért kizárólag a szerkesztő felelős.

AZ ALKOTMÁNYPOLITIKA KÖRÉBŐL.

— Második közlemény. —

III.

A jogállam akadályai a jelenkor államéletében.

Jogállam és culturállam: oly jelszók ezek, a melyeknek alig állhat már ma komoly politikus ellent az elméletben. Sőt magában a gyakorlati politikában is ezen jelszók alatt küzd ma már — úgyszólván pártkülönbségre való tekintet nélkül — Európaszerte csaknem mindenki, a ki csak nem áll alatta a modern politikai műveltség átlagos színvonalának. Másfelől azonban annyiszor lettek már e jelszók hangoztatva, a nélkül, hogy szemlátomást siker követte volna azokat a törvényhozási és kormányzati politikában, miszerint hidegen kezdi már-már hagyni e két jelszó a közélet tevékenykedő szellemeit nem egy európai államban. Az ajkak még mozognak, de csak a samanismus bizonyos gépies imádságát végeztetik vajmi gyakran, midőn a parlamenti viták hevében magukból a dörgő ékesszólás apostropháló hangján e jelszókat ki-kibocsátják; az eredmény a legtöbb esetben mindössze is csak az, hogy nem áll velök szembe senki, a ki fenhargon merné odakiáltani nekik, hogy «Nincs igazatok! Sem a jogállam, sem a culturállam eszméje nem érdemli meg azt a fáradságot, hogy érette lelkesüljünk!» — Ezt, az

igaz, nem meri ma már kimondani, nyíltan, ünnepélyesen senki, — a mint, hogy az egyházi szónokoknak sem támadja meg senki az intelmét, midőn ezek most is csak úgy, mint évszázadok óta, folyton csak azt hangoztatják, hogy «Tegyétek a jót és kerüljétek a rosszat!» Bizony-bizony a legtöbb politikus nem találja érdekfeszítőbbnek azért azokat, mint ez utóbbiakat. És mi okozza az elmék ezen elfanyalodását ama két nagy jelszó irányában?

Részint az, hogy vajmi sokan nem bírnak még sem a jogállam, sem a culturállam kellő fogalmával, és mégis folyton ajkaikon hordják azokat szónoki, vagy pedig a tolluk hegyén publicistikai czélokból; részint meg az, hogy mentül alaposabb fogalommal bír valamely politikus akár a jogállamról, akár a culturállamról, és mind amannak, mind emennek követelményei felől, annál jelentékenyebbekül fogja szükségkép fölismerni e követelmények komoly mérvekben kielégítésének akadályait még a jelenkor államéletében.

De hát foglalkozzunk először csak a jogállam keresztülvitelének nehézségeivel.

A *jogállam* ismérvei a következők:¹

1. egy az állam kötelékébe tartozó összes emberi lényekkel (honosok, tágabb értelemben állampolgárok, helyesebben államalattvalók = «Staatsangehörige») szemben minden irányban következetesen *egységes jogrend*, a melynek

¹ Sem *Gneist* (Der Rechtsstaat), sem *Boutmy*, *Hauriou*, *Alfred Fouillée* vagy *Dacey*, *Greene*, *Argyll herceg* nem fejtették ki ezen ismérvek rendszerét a maga teljességében. és még kevésbé rakták a résuméjüket teljesen átlátszó, egységes formulába. Ugyanez áll *Luigi Palma*, *Pierantoni*, *Orlando* stb. olasz államjogtudósokról, valamint Spanyolország jelenleg élő, legkiválóbb államjogtudósáról, Don *Adolfo Posadáról* is. (Tratado de Derecho Politico-Teoria del Estado. Madrid, 1893.) A jogállam elméletének kicsiráztatására, eltekintve *Bodin* tapogatózásaitól, *Fichte* («Das Ephorat») adta meg az első termékenyítő lökést; ő tőle nyerte az eszmét *Beer* szinte úgy, mint *Bähr* is holmi

azonban nem szabad nem írott jogban, szokásjogban gyökeresnie, hanem *írott jog, törvények* által kell lehetőleg minden részletében és ugyan oly értelemben megszabva lennie, miszerint senki valamit tenni, vagy valaminek megtevésétől tartózkodni másként ne, hanem csak törvény alapján kényszeríthessék az államhatalom által;

2. a *törvények uralma* ezen egységes jogrend alapján. az államélet összes hatalmi és munkakörében, tehát úgy államjogi, mint magánjogi vonatkozásokban, alkotmányjogi biztosíték által minden hatalmi tényezővel szemben lehetőleg kijátszhatatlanul körülsánczolva; és

3. hogy a *törvények ezen uralmának* alapján minden jogsérelem, tehát minden *államjogi* sérelem szintűgy, mint minden *magánjogi* sérelem kivétel nélkül és haladéktalanul megtalálja a *jogorvoslást* valamely *független bíróságnál*, és ugyan oly értelemben, hogy az e független bíróság által hozott ítélet, nyomban és föltartóztatlanul, bárkivel szemben is (az állam kötelékébe tartozókat érve) végrehajthassék.

De ha ezek a *valódi jogállam* ismérvei: ugyan talán elég van téve a jogállam követelményeinek, ha csakis a *közigazgatásilag okozott magánjogi* stb. sérelmek, no meg legfelebb az úgynevezett *állampolgári egyéni alapjogok* — a személyes szabadság, lelkiismeretszabadság, gondolatszabadság, szólásszabadság, választói jog, szabad költözködhetségi jog, egyesülési, társulási, gyülekezési jog stb. — helyzetetnek

kezdeményezésekre; ezen idő óta a németek írtak e tárgyról legtöbbet; de ha *Sarwey, Pistorius* mélyebbre ható logikával tárgyalják is e kérdést a *közigazgatási bíráskodás* és a *ministeri felelősség* kérdésében mint akár az olaszok, akár a francziák vagy angolok: a *«jogállam»* eszméjének egész birodalmát a német államjogtanárok, úgy látszik, már csak azért sem igen merik kritikailag fölkarolni, mert különben a saját hazájuk alkotmányjogi helyzetét is nagyon keményen meg kellene kritizálniok. Ezt pedig nem igen lehet kívánni egy hivatalos állásban lévő jogtudóstól.

független bíróságok oltalma alá, miként ez nemcsak földrészünk legelőrehaladottabb államaiban, de már Ausztriában is történik, a mióta ezen még annyira fiatal alkotmányos monarchiában úgy egy *legfőbb közigazgatási bíróság*, mint egy *«Reichsgericht»* kiegészítő tényezőit képezik az államszervezetnek?

Mindez elengedhetlen föltétele ugyan a jogállamnak; közigazgatási bíráskodás nélkül, és az állampolgári egyéni alapjogok bírói oltalma nélkül jogállam nem is képzelhető. Ámde mindez még egymagában nem tesz valamely államot a szó mai értelmében — egészen jogállammá.

A törvények oltalma alá kell helyezettetnie magának az államjognak is, még pedig az államhatalom összes tényezőivel szemben. Ez értelemben is nevezetes eredményeket hozott ugyan már létre a modern alkotmánypolitika a művelt világ számos államában. Az *illetékességi összeütközések* fölötti döntésre hivatott *bíróság* — pl. a porosz Competenzgerichtshof — a *budget-törvény* behozatala, az *állami számszék* fölállítása, valamint a vád alá helyezett felelős ministerek fölött ítelkező *államtörvényszék*, tüzetes *ministeri felelőségi* törvénnyel kapcsolatban — mind oly intézmények, a melyek az államjog területére irányulnak, a törvények uralmának megalapítására és biztosítására. A tetőpontját a törvények államjogi uralma azonban csak oly államban éri el, a melynek alkotmányjoga, illetőleg alaptörvénye szerint még a törvényhozási actusokat is megsemmisítheti egy független bíróság az *alkotmányellenesség* czimén, pl. az Északamerikai Egyesült-Államok¹ szövetséges köztársaságában a *«Supreme Court»*; ez természetesen csakis oly köztársaságokban történhetik, a melyekben az alkotmányjog alapelveit *rendszeres*

¹ Most már «United States of America». — Az eredeti rendelkezést a *«Supreme Court»*-ra nézve a *«Constitution»* Art. III. Section II-je foglalja magában.

alkotmányjogi alaptörvény foglalja magában, mint pl. éppen az Egyesült-Államokban; mert hisz valamely rendes törvényhozási actusnak alkotmányellenes voltát független bíróság csakis ily rendszeres alkotmányjogi alaptörvényből ismerheti föl, és csakis ily alaptörvény szabványainak alkalmazásával ítélkezhetik fölötte; azonfölül szükséges, hogy az ily alaptörvényű állam *köztársaság* is legyen; mert *monarchiában*, még ha bír is ez ily rendszeres alkotmányjogi alaptörvény-nyel, az örökös, *feleletre nem vonható* államfő felségi jogköre már feszélyezve lenne egy ily alkotmányjogi bíróság illetékessége által: nevezetesen az uralkodó *szentesítési joga* — a mely nélkül pedig monarchia nem képzelhető — megszűnnék azonnal monarchikus *felsőjog* lenni, mihelyt egy független bíróság megsemmisíthetne egy oly rendes törvényhozási actust, a melyhez különben maga az uralkodó hajlandó lenne hozzájárulni a szentesítési jog gyakorlása által. Ez értelemben nem is létezik monarchiában oly független bíróság, a melyet említett illetékességi jogkör tekintetében az Egyesült-Államok *«Supreme Court»*-jához lehetne hasonlítani. Az összes modern monarchiák közül *Portugallia* az, a mely némi lépést tett ugyan ezen irány felé a maga alkotmányában, de ez is csak odáig mehetett el, hogy a maga alaptörvényében kimondja, hogy *«bármely alkotmányellenes actust jogositva vannak megsemmisíteni a rendes törvényhozások»*.¹ Történelmileg fejlett alkotmányú monarchiákban azonban nem is lehet gondolni egy ily államjogi illetékességű független bíróság fölállítására; mert hiszen ilyen monarchiákban nem létező az alkotmányjog alapelveit magában foglaló rendszeres alaptörvény és ennek folytán nem lévén alkotmányjogi keret, a *melyen belül* a rendes törvény-

¹ Carta Constitucional art. 144. H. l. ezt Art. 145. bev. és 1. §. meg 28. §. H. l. ezt Tavares de Medeiros művével a portugall államjogról a Marquardsen-féle *«Das öffentliche Recht»* cz. gyűjteményben.

hozási actusoknak mozogniok kell, egy ilyen független bíróság, még ha föllállítatnék is, nem lenne képes semmiféle, formailag illetékesen és szabályszerűleg létrejött rendes törvényhozási actusra ráolvasni az *alkotmányellenességet*: miután a történelmileg fejlett államokban egyáltalában csakis egymással teljesen egyenrangú, bármely perczben ugyanazon úton, a melyen létrejöttek, szabadon megváltoztatható, *egyszerű törvények* képezik a szokásjoggal együttleg *magát az alkotmányt*, és így egyetlenegy törvényt sem lehet alkotmányellenesnek tekinteni, mihelyt az országgyűlés által elfogadott és az uralkodó által szentesítve lett. Ezért teljes joggal mondhatja az angol államjogi fölfogás, hogy a *parliament* (beleértve a szentesítő királyt is) mindent képes megtenni, csak fiúból nem képes leányt csinálni.¹

Tehát nagyon messze állnak még az európai monarchiák ma még attól, hogy alkotmánypolitikusaik, törvényhozásaik az Egyesült-Államok alkotmányjogi biráskodásának utánzásában kereshetnék a törvények uralmának megszilárdítását és ennek révén a modern jogállam kiépítését az egész vonalon. Vajmi sok a teendő még a legelőrehaladottabb szárazföldi monarchiákban is és ugyancsak a végre is, hogy a jogállam legelemibb követelményei kielégíthetessenek.

¹ Magyarországnak, mint történelmileg fejlett monarchiának, szintén nincsen rendszeres alaptörvénye; a legfontosabb alkotmányjogi tartalmú köztörvény is, tehát az Arany-bulla szintügy, mint az 1723-iki, 1790/1-iki és az 1848-iki törvényczikkek is, bármely országgyűlés által egyszerű törvényhozási actussal szabadon és ugyan bármely perczben szintügy jogérvényesen megváltoztathatók, illetőleg eltörölhetők, mint akár azon törvényeink, melyek a szlavoniai nyusztadóról vagy a nemzeti színházról alkottattak. Ugyanez áll az 1867-iki XII. törvényczikk mindazon rendelkezéseiről is, melyek nem esnek az Ausztriával kötött *nemzetközi szerződés* jellegével bíró jogkeretbe. Ez utóbbi rendelkezések *egyoldalú* megváltoztatását is azonban nem annyira magyar államjogi szabványok, mint *politikai* tekintetek teszik lehetővé.

Ott lehet a közigazgatási biráskodás, ott az állampolgári egyéni alapjogok birói oltalma, az illetékességi összeütközések eseteiben való független biráskodás, az államszámszék, a zárszámadások ellenőrzési joga, a ministeri felelősség: mindezek — miként fönnebb hangsúlyoztam — *elengedhetlen* követelményei ugyan a jogállamnak; ámde egymagukban véve mindez intézmények csak egy jókora nagy darabját képesek létrehozni, föntartani és biztosítani a jogállamnak, nem pedig a jogállamot magát. Hogy ez, a *jogállam*, mint ilyen, csakugyan létrejöhessen, és ugyan ne csak a formalismus értelmében, de a maga minden irányban áldásthozó megtestesülésében: ide mindenekelőtt szükséges, hogy mentől előbb elháríttassanak azon akadályok, melyek a valódi jogállam alapföltételének, az *egységes jogrendnek* létrejövetelét, megszilárdulását és érvényesülhetését ez idő szerint még, többé-kevésbé valamennyi szárazföldi monarchiában, a szó szoros értelmében meggátolják.

Ezen akadályok közt azok állanak az első vonalon, a melyek úgy az *állampolgári jogegyenlőséget*, mint a *törvények tartalmának* minden körben való megértését teszik ez idő szerint még Európa különböző államaiban lehetetlenné.

Az *egységes jogrend* teljes állampolgári jogegyenlőség nélkül, a papiron könnyen kimondható ugyan, de a gyakorlati kivitelben merő képtelenség. A saját hazájok előjogokban, külön jogokban, kiváltságokban, szabadalmakban bármely csekély mérvben is, de még mindig leledző alkotmányú államának jogtudósai, az igaz, az *egységes jogrend* fogalmát kénytelenek hivatalos állásuknál fogva — akként értelmezni, hogy az egységes jogrend fogalma nem szenved csorbát, habár az államalattvalók egyik-másik része — a nemzet rendi tagoltsága folytán — egy vagy más tekintetben külön törvények alá van is helyezve; nézetök, vagy tán helyesebben, az ő kényszerű nyilatkozataik szerint ez egyre megy,

csak birói oltalom alá legyen minden jog, még az ily különjog, előjog, kiváltság, szabadalom is helyezve. Hisz némely német államjogtudósok annyira mennek ezen buzgalmukban, hogy a középkori keresztyén-germán hűbéri államokban is képesek fölfedezni a jogállamot, tekintettel egyfelől az államjognak a magánjoggal való akkori synkrasiájára, másfelől pedig a pfalz-gróf stb. hagyományos jogkörére. Komoly beszámítás alá eső államtudós azonban csak mosolyoghatni fog az ilyen fejtegetések fölött; mert komoly beszámítás alá eső államtudós tisztában van azzal, hogy a rendi tagozat már magában véve kizárja az állampolgári társadalom mindazon föltételeit és követelményeit, a melyek bevalása nélkül a jogrend egységéről nem is lehet beszélni. Merő játszás ez a szavak félremagyarázható értelmével; tudakos erőszakoskodás, a mely lehetetlenné teszi a fogalmak tisztázását. Köszönöm én azt az egységes jogrendet, a melynek értelmében az egyik rend kötelekébe tartozó államalattvaló csak egy pár ökörnek vagy tinónak az átlagos vételárában marasztaltathatik el biróilag büntetésképen, még ha meg is ölte a másik rend kötelekébe tartozó alattvalóját ugyanazon államnak, és ugyanilyen csekély bírságban csak azért, mert hát ezen másik rendbeli államalattvaló véletlenül csak az ő jobbágya volt! Vagy ha a kinvallatás, meg a testi büntetés alól csak a felsőbb rendek kötelekébe tartozók vannak fölmentve. Vagy ha sem katonatisztet, sem papot nem lehet rendes bíróság elé állítani, sem felsőbb iskolákra nem bocsátathatik, csak a nemes ember fia! Ha más styben tartozik a polgár is, meg a paraszt is a maga házát építeni, másfajta bútorzatot tartozik tartani, és más szövetű, más szabású ruhában tartozik járni a polgár is, meg a paraszt is, mint a nemes, és ha még az alsónemesnek — mint mi mondanók: köznemesnek — sem szabad mindazon jogokat élveznie az államban, a melyek a «jogrend szerint» a főnemeseket megilletik. Nem jogrend ez, a mi a Német nemzet-

beli római szentbirodalomban, Aragoniában és Lengyelországban fönnállott, hanem jogrendeseké mozaikja, a melyet egy egész leélt világ, az állatiasból fölfelé törekvő emberiségnek évszázadai választanak el az egységes jogrend meghamisíthatlan fogalmától.

Ismételve hangsúlyozom, állampolgári jogegyenlőség nélkül egységes jogrend nem képzelhető. Ha azonban alaposan végig tanulmányozzuk az európai államok tényleges államjogi állapotait: akkor azon eredményre jutunk, hogy az állampolgári jogegyenlőség jórészt még csak a papíron van meg nem egy európai állam «Alaptörvényé»-ben, mint oly általános szabály, a melynek nagy számú, nemkevésbé törvény által biztosított kivételei majd csakhogynem merő díszbábuvá torzítják el azt, vagy legalább is fájdalmasan csonkává teszik azt a gyakorlatban.

Ide tartoznak mindenekelőtt az alaptörvény vagy alkotmányjogi tartalmú köztörvény által proclamált jogegyenlőségi jogrendnek mindazon parekbasisai, a melyeken a *Militarismus* sarkallik még ez idő szerint földrészünk számos államában. Két nagy vonatkozásban válnak érezhetőkké ennek a szükséges rossznak a következményei a jogállam kiépítésére nézve Európaszerte. Elsőben is a hadsereg kötelékében állókra nézve a *katonai büntető-törvénykönyv* anachronistikus, mert a mai kor humanus szelleméhez egyáltalán nem illő rendelkezései által és azután szemben az állampolgárság, illetőleg az államalattvalók összessége minden egyéb elemével szemben azon különjogok, helyesebben lapangó előjogok, kiváltságok, szabadalmak által, a melyeket egy vagy más államban az érvényben levő jogrend-mozaik alapján a katonaság és ennek egyes tagjai számára mindeidig-óraig leküzdhetlennek látszó szívóssággal képes föntartani a hatalom.

Csak rajongók, kik nem vetnek számot az európai

viszonyokkal, képesek az állandó hadsereg intézményének amerikai stylbeni átalakításának mielőbbi lehetősége felől ábrándozni, sőt már maga, a hadseregek solidaris leszállíthatásába, az általános lefegyverezés minél előbb várható lehetőségébe vetett hit sem egyéb merő agyrémszerű illúzió, és — tartunk tőle az is marad még a legközelebbi emberöltők folyamában. Egyfelől a nemzeti államalakulások történelmileg folyamatban levő, és a szellemi művelődés folytonos terjedése által egyre jelentékenyebb mérvekben nyilatkozó fejlődési menetének még meg nem oldott problémái: Elsass-Lothringen, Konstantinápoly és környékének birtoka, kapcsolatban földrészünk két legnagyobb művelt nemzetének áldatlan katonai versengésével, — másfelől a socialdemokratizmus, communismus, nihilizmus és anarchizmus egyre fenyegetőbb mérveket öltő térfoglalásai; végül az autokratizmus létküzdelme az Oroszbirodalom politikailag még éretlen iszonyú néptömegeinek milliói közepette: mindez elég arra, hogy lehetetlenné tegyék még jó időre az európai nagyobb államok állandó hadseregeinek komolyan számottevő leszállítását és az általános védkötelezettségen alapuló védrendszerek valóban modern szellembeni átalakítását. Ámde szükségkép következik-e mindebből, hogy a védrendszer elengedhetlen követelményét, a *katonai fegyelmet* csakis oly katonai büntető-törvénykönyvek és eljárás alapján lehessen biztosítani, mint a minők földrészünk nem egy nagy államában, még ma a XIX. század végén is tényleg érvényben vannak? Katonai büntető-törvénykönyvek és eljárás alapján, a melyek egyfelől kiegyenlíthetlen ellentétben állanak az emberi méltósággal, másfelől pedig valóságos, negatívóját képezik a *jogállamnak*? Hogy a katonai fegyelem nincs veszélyeztetve korszerűbb katonai jogszolgáltatás mellett sem: élő példa erre a *bajor* állam, a melynek katonai büntető-törvénykönyve hasonlíthatlanul közelebb áll a modern állam-

eszméhez, a század szelleméhez, mint akár a Németbirodalom legfegyvelmezettebb államé, a *poroszé*, vagy az osztrák-magyar monarchiáé.

De nem kevésbé gátolja a jogrend megegyesülését az a sajnálatraméltólag szabadalmazott, kiváltságolt helyzet is, a melyben van bármely fegyvert viselő közkatoná, altiszt és katonatiszt az összes többi állampolgárokkal szemben. A *statusquo* hívei azt mondják, hogy ezen változtatni nem lehet, mert hát a *katonai becsület* kívánja ezt így. Valóban kemény leczke ez mindazoknak, a kik azt hirdetik, hogy a jogállam már testté vált mindenütt, a hol már életbe van léptetve a — közigazgatási biráskodás!

Hisz azt nem vonja senki kétségbe, hogy közigazgatási biráskodás nélkül nincs jogállam; életbe is kell léptetni a közigazgatási biráskodást nálunk is, elhalaszthatlanul, minél előbb. Ámde mit jelenthet a hordereje — a szónak mind quantitativ, mind qualitativ értelmében — mindazon jogsérelmeknek, melyeket a közigazgatási biráskodás által pl. minálunk *most még* jogorvosolni lehet, az egyes állampolgárokra nézve azon jogrendellenes helyzetükhöz képest, a melyekbe a fegyvertelen, békés állampolgárok évről évre a fegyvertviselő egyes közkatonák, egyes altisztek, sőt egyes katonatisztek szabadalmazottnak nevezhetők, mert még az életveszélyes megsebesülés, sőt halált okozó tettegesség eseteiben is szerfölött enyhe büntetéssel, pár havi szobafogsággal stb. sujtott támadása, vagy mondjuk önvédekezése folytán juthatnak? Ne hozzunk föl concret eseteket, ügyis ismeri azokat minden hírlapolvasó. Elég ráutalni a katonai vérengzésekre szabott büntetéseknek megdöbbenőleg csekély voltára, hogy belássuk, miszerint képtelenség a *jogállam* megtestesíthetésében hinni ott, hol a *militarismus* e kinövésai a jogrend-mozaik védelme alatt még mindig lehetségesek.

Pedig nincs szüksége a militarismus e kinövésének

dédelgetésére sem a hazának, sem a trónnak. Angliában 1745, illetőleg 1768 óta köztudomásúlag nem szobafogsággal sújtják, de halálra ítélik a hadsereg azon tagját, a ki békés állampolgárnak az életét kioltja, és ugyan még akkor is, ha felsőbb, de törvénytelen rendelet alapján, saját fölöttes tisztjének parancsszavára durrantja rá a lőfegyverét védtelen állampolgárokra, a mint ezt elkezdve a múlt századbéli jury-verdictektől le egész a *Wellington* herczeg tábornagy miniszterelnöksége alatti esetig minden idevágó birói ítélet bizonyítja. Vajjon azért a *törvények uralmának* katonát és fegyvertelen állampolgárt egyaránt, *teljesen egyenlő mérvben* kötelező ezen teljesebbemenése miatt talán kevésbbé hősileg küzdött és kevésbbé fényes diadalokat aratott a haza és trón szolgálatában az angol hadsereg — Seringapatnamnál és Badajoznál, Salamancánál, Vitorianál és Waterloónál, — Almánál és Inkjermannál — a csatatéren? Avagy talán annyira meglazult a fegyelme, hogy veszélyeztette az állami jogrendet, az uralkodóház tekintélyét?

A modern jogállam legcsúfondárosabb irrisiója, a *párbajmania* is szoros oktani összefüggésben áll a legtöbb szárazföldi államban a militarismus kinövésével. Nem a *«katonai becsület»* hagyományosán dívó fogalma szülte ezt a párbajmániát Európaszerte, az bizonyos; de az is tagadhatatlan, hogy alig lehet megszüntetni e bajt ott, hol a militarismus törvényhozásilag érintetlen hatalmi tényező és a katonaság számára *más* jogrend áll fön, mint egyéb államalattvalókra nézve. És ez igen természetes; ha a katonatiszt kénytelen vagy agyonvágni, vagy leszúrni, vagy lelőni mindazokat, a kik az ő *«katonai becsületét»* tudva nem tudva, valamikép érzékenyebben érintik, és ha agyon is vágta, ha le is szúrta, vagy le is lőtte e jogczímen a lehet egészen tájékozatlan, fegyvertelen állampolgárt, még ez esetben is csak *nehány havi szobafogsággal* büntetetik az ő *saját* illetékes bírósága által

a főnnálló katonai büntető-törvénykönyv alapján: hát akkor a nem-katona *«gentleman»*-ekre nézve, a szárazföldi fölfogás szerint, nem marad hátra más, mint megverekedni — lehet, élethalálra — a katonatisztel stb., még ha az összeszólalkozás indokául nem is áll egyéb a háttérben, mint holmi véletlen tyúkszemrelépés az utcasarkon, vagy véletlen összeütődés a táncsteremben. Miután pedig az általános védkötelezettség czímén az egész felnőtt férfinemzedék a *«katonai becsület»* ezen fogalmának uralma alá kerül, és másfelől a *nőnevelés* végeredménye ma még csak oda megy ki, hogy az anyák, hitvestársak, testvérek, jegyesek szívfájdalma egy vagy más nő előtt gyakran hasonlíthatatlanul kevesebbet számít, mint az a *«nőies»* követelmény, hogy valaki érték vagy miattok megverekedjék: önként következik a párbajmania folytonos terjedése, és ha nem áll be a XIX. század végén társadalmunkban az ököljog uralma újból: úgy ezt bizonyára nem államintézményeinknek, mint inkább azon körülménynek köszönhetjük, hogy a katonatisztek túlnyomó számban sokkal fölvilágosultabb és jobbenevelésű emberek, semhogy ezen manianak, a hol csak tehetik, maguk is a higgadtabb lovagiasságot ne vetnék ellenébe. Ez éppen a szerencse egynémely állam társadalmára nézve még manapság. Hogy is ne, midőn nem egy állam birái közt is akadnak Európaszerte még olyanok, a kik maguk is párbajoznak és vagy nem merik, vagy nem is akarják sem a kihívókra, sem a párbajozókra a büntető-törvénykönyv amúgy is jellemzőleg gyengéd rendelkezései közül az aránylag szigorúbb büntetési mérveket rászabni, nehogy a *«társadalmi fölfogással»* szemben *«lovagiatlan»* embereknek, házasodásra, udvarlásra egyiránt képtelen egyéneknek tartassanak. *Deák Ferencz* a 40-es években nem sokat foglalkozott még a *közigazgatási bíráskodás* eszméjével, de mindenesetre erős tudatával bírt már annak, hogy a *jogállam a párbajszabadsággal*, vagy a mi egyre megy, a *párbaj enyhe büntetésével* éppen oly

kevéssé fér össze, mint a militarismussal és egy parlamenti összeszólalkozása alkalmából maga is levonta e fölfogásából a consequentiákat; megtehetette ezt egészen bátran, a nélkül, hogy a *«társadalmi fölfogás»* ezért lehetetlenné tette volna őt nemzetére nézve. Vajjon azóta kibékült talán a párbajozás eszméjével a jogállam fogalma? Valóban alig van valami, a mi annyira képtelenné tenné a *bensőségteljes törvénytiszteletre*, és így tehát a valódi jogállam egyik alapföltételére az elméket és a sziveket, mintha az emberek azt látják, hogy a jogszolgáltatás hivatott közegei egyszerűen *nem merik* alkalmazni, holmi előítéletek miatt, az érvényben levő büntetőtörvény szigorúbb §-ait sem a kihívókra, sem a párbajozókra.

De hát mit is lehetne tenni a *jogállam* ezen akadályának elhárítására? Kérdezik azok, a kik jól tudják, hogy a társadalmi fölfogás kijózanodásától egymagában még mindig nem lehet várni kellő eredményt a szárazföld államaiban. Hangsúlyozom, hogy a *szárazföld* államaiban: mert Angliában, a hol többé a párbajozás nem akadályozhatja a jogállam teljes kiépítését, mert maga a párbajozás vált ott már lehetetlenné — mondom — Angliában azt a mozgalmat, a mely a párbaj megszüntetésére vezetett, éppen fönt, a társadalom tetőzetén indították meg, tehát oly körökben, a melyek a szárazföldön a párbajozást rendszerint még a törvényalkotás alkalmából is dédelgetni szokták. (Angliában azt a főurat stb. nem eresztik oda az udvarhoz, a ki párbajozik; a szárazföldön pedig igen sok helyütt azokat nem, a kik nem párbajoznak, mert tiszteletben kívánják tartani a párbajt tiltó törvényt, a melyre az uralkodó szintén megesküdtött.) Igen, tehát mit lehetne tenni, szemben a párbaj többé-kevésbbé lappangó szabadságával a jogállam érdekében?

Mindaddig nem lehet kiírtani a párbajt, míg a törvény, a jogszolgáltatás nem képes *teljes elégtételt* szolgáltatni a

megsértett becsületnek. Ezt mondják mindazok, kik a hagyományos nézeteket osztják. Ezt hangoztatta az osztrák honvédelmi minister, gr. *Weltersheimb* is, valóban nemes hangon tartott beszédében április 19-én a Reichsrath képviselőházában. Mihelyt ennek a törvényes elégtételadásnak biztos módját kitalálják, azonnal vége lesz a párbajnak; ettől a percztől fogva azután halállal kell majd büntetni mint gyilkost, azt, a ki a párbajt keresi; ezt az állapotot azonban csak maga a társadalom idézheti elő. Mindenesetre örvendetes tudomásul vehetik a korszerű haladás barátai gr. *Weltersheimb*nak ezen fölvilágosult szellemű beszédét, már csak azért is, hogy magas rangfokú közöshadseregbeli tábornok léteire nem állította, mint eddig szokták, éles ellentétbe a katonai becsületet az állampolgári becsülettel; de mit ő megszívlelésre ajánl, az tényleges állapotaink között nem egyéb circulus vitiosusnál. Kigazodni ebből csak nagy törvényhozási rendelkezéssel lehet. Az egyik, hogy nemcsak a *rágalmazás*, de a *becsületsértés* is valóban szigorú büntetéssel sujtassék, tehát ne pénzbírsággal vagy rövid huzamú fogházbüntetéssel, de *börtönnel*, esetleg *több évi fegyházzal*, kivált ha a becsületsértő *tiszteséges nők becsületében* gázol, vagy pedig valakinek egész életére kiható ártalmat okozhat becsületsértő nyilatkozataival, tettlegeskedésével. Ha az arczulütést nem 5, 10 vagy 20 frtnyi pénzbírsággal büntetik, ha a nőt becsületében sértőt nem néhány heti fogsággal büntetik, hanem mind emezt, mind amazt 2—3 évi fegyházzal, hozzá 5—10 évi hivatalvesztéssel: hát akkor azonnal több mint fele el fog esni Európaszerte a párbajra indokot szolgáltató mozzanatoknak.

A másik pedig az, hogy komoly képzettségű, köztisztviselőben álló legalább 50 éves családapákból alakítandó állandó *becsületbíróságok* elé utasítandók azon esetek, a melyekben a törvény kivételesen a párbajt megengedhetné (pl. *házasságtörés*, stb. eseteiben), de ily esetekben is a pár-

baj tettesei csak akkor nem lennének üldözendők, ha az *ily becsületbiróság* az ügy elbírálása után a párbaj jogosultsága mellett nyilatkozott; *minden egyéb esetekben* azonban úgy a párbajra kihívók, mint az azt elfogadók, valamint a segédek is (ez utóbbiak, ha a párbaj létrejöttét megakadályozni nem tudták), szigorú börtönbüntetéssel, a párbajozók pedig súlyos testi sértés eseteiben fegyházzal, 20 évi hivatalvesztéssel, halál esetében életfogytiglani fegyházzal lennének büntetendők. Ezenkívül tartoznának a megsebesült, illetőleg az elhalt párbajozó-társ özvegyének, árváinak, esetleg szüleinek, munkaképtelen testvéreinek kellő anyagi kárpótlással.

Mindhasztalan! mondják erre a hagyományos nézetek emberei. Megpróbálták már századok előtt is, meg azóta is a legszigorúbb büntetéssel sujtani a párbajozókat; föl is akasztattak, vagy le is nyakasztattak, még pedig főurakat, nemeseket párbajozás miatt már Franciaországon is, másutt is: és ime a párbaj ma jobban dühöng Franciaországon is, még egyebütt is, mint emberöltők előtt.

Hangzatos ellenérv, de nincs annak semmiféle belértéke. Csak oly embereknek imponálhat, a kik nem bírnak kellő alkotmánytörténelmi és egyáltalán történelmi képzettséggel. Szakavatott gondolkodók tudják, hogy azokban a századokban, a melyek folyamában egyes francia királyok *halálbüntetést* szabtak a párbajozókra: ennek elrettentő hatása már csak azért sem lehetett, kivált a főnemesekre, mert sem *törvényelötti egyenlőség*, sem mindenkit, egyenlő büntett vagy vétség fejében egyenlően sujtó jogszolgáltatás még nem létezett, — kivált Franciaországon, hol a laza erkölcsű udvari életben egy kis női cselszövény esetről esetre bármely jogszolgáltatási actust is képes volt meghíúsítani, vagy legalább végeredményében teljesen ártalmatlanná tenni, legjobb esetben királyi *megkegyelmezés* alakjában. Nem lehetett meg a kivánt eredménye még a *«Preussisches Landrecht»* által

a párbajozókra szabott súlyos, sőt becstelenítő büntetések proclamálásának sem, mert habár a XVII. és XVIII. században *Poroszországon* már hasonlíthatlanul jobb volt a büntető igazságszolgáltatás, mint a VII., VIII., IX. Károly, vagy XIII., XIV. Lajos *Franciaországban*: a régibb porosz királyok mégis saját maguk hiúsították meg a párbaj ellen alkotott törvények várvavárt hatását, a midőn merő kasztszerű előszeretetből a fő- és alsóbb nemesek hagyományos szokásai, előítéletei iránt, meg azután a *katonai önbecsérzettől* is sarkalva, oly nagyszámú esetekben *kegyelmeztek* meg a párbajozásért bíróilag már elítélteknek, hogy a különben ugyancsak törvénytisztletben felnőtt porosz alattvalók, látva e megkegyelmezések tömeges eseteit, többé nem rettegni tanulták a párbajokat tiltó törvényeket, de egyszerűen kinevetni. Egészen más eredményök lenne azonban a párbajozókra kivétel nélkül *súlyos és politikailag disqualificáló* törvényeknek — kapcsolatban a *becsületsértésre* kiszabott, hasonlólag súlyos büntetésekkel — a jelenkorban minden oly államban, a melyben komolyan veszik a *gyakorlatban* is a *törvényelőtti egyenlőséget* és a hol erkölcsileg elég bátrak a fejedelem felelős tanácsosai és egyúttal eléggé czéltudatosan elhatározottak arra, hogy a fejedelmet a bíróilag elítelt párbajozók *megkegyelmezésétől* visszatartsák, kivéve oly, amúgy is nagyon is ritkán előforduló eseteket, a melyekben valamelyes *igazán erkölcsi* indok csakugyan enyhíteni látszik a párbaj által elkövetett törvénybontás büntetőjogi beszámíthatóságát. *Belgiumban* most ez irányban kezdeményeznek a kamarák.

Hanem persze, a hol nincs meg sem a komoly szándék, sem az önfeláldozásra is kész erkölcsi bátorság az intéző körökben a párbajozás megszüntetésére, illetőleg komoly korlátozására: ott azután marad minden a régiben a *megkegyelmezési jog* védőszárnyai alatt és elégségesnek hiszik annak

emlegetését, hogy hisz *«már a múlt századokban is»* megpróbálták a legszigorúbb büntető-törvények alkotását, életbe-
léptetését a párbajozás ellen és a párbajt mégsem lehetett
kiirtani!

Valóban, az ember nem tudja, hogy az ilyen alkotmány-
történelmi ismeretkörrel fölszerelt államférfiúi beszédek fölött
épüljön-e jobban a *jogállam* őszinte barátja, vagy pedig azon
bírói ítéletek indokolása fölött, a melyek tekintettel a *«tár-
dalmi fölfogásra»*, a párbajokat jóval enyhébben büntetik,
mint a hogy büntetik azt a vadászembert, a ki lelövi vélet-
lenül a szomszédjának ökrét, lovát vagy szamarát, de a váltság-
díjt nem képes érte kellő határidőig pontosan lefizetni!

«Társadalmi fölfogás»-sal védekezni, a bírói székblől
a párbajozók mellett: ez valóban nem kevésbé nyomatékos
eljárás lehet a *«jogállam»* követelményeivel szemben, mint
a mennyire beválhatnék enyhítő körülményül a *házasság-
törést* elkövetett vádlottra nézve az, hogy *«hiszen világszerte
szokás és társadalmilag nagyrabecsült élvezet csinos fiatal
nőkkel szerelmeskedésbe bocsátkozni»*. Ez is *társadalmi föl-
fogás*, még pedig a szónak legelterjedtebb értelmében.

A militarismuson, melyet azonban a fönnálló nemzet-
közi viszonyok miatt egyelőre megszüntetni nem, csak eny-
híteni lehetne, és ennek szükségképeni folyományán, a pár-
bajnak fölülről való dédelgetésén kívül a legjelentékenyebb
csorbát az egységessé válhatandott jogrenden azon parek-
basisok képezik, melyeket a *rendi tagozat* természete, vagyis
egyfelől a nemesség előjogai, kiváltságai, szabadalmai; más-
felől az *egyház*-, illetőleg államegyházhhoz tartozó *papságéi*
fejlesztettek ki Európaszerte a keresztyén-germán századok
folyamában. Ezekről, mint a *jogállam* akadályairól itt tüze-
tesebben fölösleges volna említést tenni. Hisz mindkét irány-
ban kellő tájékoztatást nyújthat már egy egész nagy iroda-
lom, a melynek óriási fölszaporodottsága már magában véve

is tanuskodhatik az e kérdések körül buzgólkodó közérdeklődésről; hazánkban az utóbbi rovatba tartozó kérdések pedig még azonfölül a szényegen levő egyházpolitikai törvényjavaslatok fölött lefolyt parlamenti vitában oly fényes megvilágítást nyertek, hogy mi magyarokúl hazafias önérzettel hivatkozhatunk rá a külföld legelőrehaladottabb nemzetei előtt is.

Mindezek által azonban éppen nincsenek még kimerítve azon akadályok, melyek a jogállam megtestesülését gátolják. Sok minden tartozik még ebbe a rovatba, elkezdve a legmagasabb természetű mozzanatoktól le egészen a börtönügyi reformig, sőt le egészen a bérkocsik, magánfogatok sebes hajtása és a szájkosár nélkül csatangoló ebek tulajdonosai ellen hozandó rendszabályokig. A *portugall* állam alaptörvényének¹ megalkotói nem tartották nem méltónak alkotmányhozói tisztjökhöz még azt is beleiktatni a «*Carta constitucional*»-ba, hogy «a börtönök egészségesek, tiszták és jól szellőztetettek legyenek, és hogy külön osztályokkal bírnak az elítéltek különböző kategóriái számára az általuk elkövetett bűntettek és vétségek különböző természete szerint». Nem egy jogtudós mosolygott már ezen paragraphuson, gúnyolódva kérdezgetvén, hogy mit keres ez egy alkotmánylevélben? Pedig nincs e fölött mit mosolyogni: mert éppen az *alkotmánypolitika* föladata lehetőleg minden irányban kijelölni már magában az alkotmánylevélben azon alapokat, a melyekre azután a rendes törvényhozás ráépíthesse a jogállamot. Azt pedig, hogy a börtönök egészséges, tiszta, jól szellőzött volta és a bűntettek, vétségek természetének megfelelő beosztása bensőleg egybefügg a jogállam követelményeivel, ezt csak a *jogtechnikusok* fogják kétségbevonhatni legfőlebb: gondolkodó jogtudósok és államtudósok azonnal meg fogják érteni a belső összefüggést a személyszabadsággal,

¹ Carta constitucional Art. 145. §. 20.

illetőleg a testi épség és egészség megővésére irányuló jogával minden valóban szabad állam alattvalóinak és így magával a jogállammal is.

Sok minden tartozik a *jogállam* követelményei körébe, a mire az egyszerű jogtechnikusok egyelőre nem is gondolnak. Itt nem sorolhatjuk föl mind e követelményeket: csak hangsúlyozzuk, hogy eredményteljes módozata nélkül a *törvények kihirdetésének és megismertetésének* jórészt szükegkép kárba vész mindazon fáradság, melyet a jogállam érve-nyreemelésére fordítunk. De erről más alkalommal.¹

¹ Főnt a szövegben csak eredménylegesen igyekeztem méltatni a jogállam akadályainak egynémelyikét, kapcsolatban a szőnyegen levő korkérdésekkel. Mindezek megértésére azonban mellőzhetlennek tartom itt a vonal alatt jelezni nemsokára megjelenendő német művemből, az *«Elemente der Politik»* javított, kibővített és teljes kiadásából a következő meghatározásokat, a melyek alapján mozognak fönti fejtegetéseim is.

Az állam fogalmának meghatározása, szemben a *Funck-Brentano* legújabb műve által is jelzett e téren való idiosynkrasiával. (*Funck-Brentano* annyira el van keseredve az *állam* fogalmának eddigi meghatározásai elégtelensége fölött, hogy hajlandó *Bodin* meghatározását többre becslni mindazon meghatározásoknál, melyeket a jelenkor irányadó államtudósai megkísérlettek). Az én elméletem szerint az állam meghatározása (az *«Elemente der Politik»* szövege szerint) a következő: *«Unter Gesellschaft verstehen wir die naturwüchsige Gesamtheit von menschlichen Individuen, welche kraft ihrer Lebensbedürfnisse unmittelbar oder mittelbar stets auf Einander angewiesen sind und welche demgemäss mit Einander in stetigem Verkehr stehen oder doch mit Einander in Berührung kommen, um ihre Lebensbedürfnisse befriedigen, materielle und geistige Güter erwerben, vermehren, verfeinern oder austauschen zu können. Unter Staat verstehen wir die rechtlich keiner menschlichen Herrschaft untergeordnete — d. i. «souveraine» — Herrschaft zielbewusst organisirter und in einen einheitlichen Rechtsverband vereinigtter menschlicher Einrichtungen über die gesammten Individuen der Gesellschaft innerhalb bestimmter, nach allen Richtungen hin continuirlicher geographischer Grenzen — d. i. auf dem «Staatsgebiet» — der sich diese selbe Gesellschaft freiwillig oder infolge einer Zwangslage ausdrücklich oder stillschweigend unter-*

geordnet hat und sich wohl auch seit dem Zeitpunkte der ersten Unterordnung — «*Staatsgründung*» — unausgesetzt unterordnet, um für sich, kraft dieser ihrer Unterordnung eine von dieser Herrschaft emanirende Rechtsordnung, sowohl inneren als äusseren Störungen gegenüber, durch eigene Organe — «*Staatsorgane*» — nöthigenfalls unter Anwendung physischen Zwanges aufrechtzuerhalten, und auf Grundlage dieser Rechtsordnung die Lebensinteressen der einzelnen Individuen, welche nunmehr als «*Staatsangehörige*» — in Folge jener Unterordnung in ihren *Staatsverband* gehören, sowie das allgemeine Wohl der Gesamtheit all dieser Individuen — «*Gemeinwohl*» — wahren und befördern zu können.»

Ez tehát az én elméletem szerint az *állam*. Annak tudományos megértésére, hogy mi a *jogállam* — «*Rechtsstaat*» — okvetlen szükséges kidomborítani az egész államformatani schemát, mely nálam a következő:

«Mit Bezug auf die gesellschaftliche Bedeutung der Gesamtheit all jener Staatsangehörigen, welche der Regel nach stets den maassgebenden Einfluss sowohl auf die Bestellung und Zusammensetzung der in höchster Instanz entscheidenden Organe der Staatsgewalt als auf die Richtung der Gesetzgebung auszuüben von Staatsrechtswegen befugt sind und auch thatsächlich ausüben, sind die Staaten der Culturvölker der weissen Menschenrace entweder *Aristokratien* (Adelsherrschaften) oder *Timokratien*, oder *reine Demokratien* (Massenherrschaften nach der blossen Kopfzahl), oder *Cultur-Demokratien* (Herrschaft der geistigen Bildung auf Grundlage der staatsbürgerlichen Rechtsgleichheit), oder aber *Mischformen*, in denen entweder sämtliche oder doch einige der die soeben angeführten Staatsformen beherrschenden Principien gleichsam mit einander im Gleichgewicht stehend, in dieser oder jener Beziehung zur Geltung gelangen, ohne jedoch, dass dabei irgend ein Princip bereits über die übrigen schon in nächster Zukunft Übergewicht zu gewinnen scheinen würde.»

«Mit Bezug auf den Rechtskreis, mit welchem in einem Staat die Verfassung das höchste Organ der Staatsgewalt — *Staatsoberhaupt*, richtiger *Staatshaupt* — zur Ausübung von Souverainitätsrechten — *Hoheitsrechte* — insbesondere zur Ausübung des *Gesetzgebungsrechts* ausdrücklich oder stillschweigend befugt, und zugleich mit Bezug auf die staatsrechtlichen Bedingungen, unter welchen die Besetzung der vacant gewordenen Stelle dieses Staatshauptes rechtsgiltig erfolgt, sind die Staaten entweder *Erbherrschaften* oder *Freistaaten*. Die *Erbherr-*

schaften sind wiederum *Monarchien* oder *erbliche Geschlechterherrschaften*, die *Freistaaten* sind *Republiken* oder aber *monarchisch zugespitzte Freistaaten.* *

«Mit Bezug auf jene grossen Interessenkreise, innerhalb welcher die Gesamtheit oder doch die überwiegende Mehrheit der Staatsangehörigen ihre Lebensaufgaben durch das Staatsleben wohl in erster Linie befriedigt oder doch gedeckt zu sehen von Gesellschaftswegen angewiesen ist, sind die Staaten: 1. *Patriarchalische Staaten*; 2. *Lagerstaaten*; 3. *Ackerbaustaaten*; 4. *Handelsstaaten*; 5. *Industriestaaten* und 6. *Culturstaaten*, wozu dann in der Zukunft wohl noch 7. die *Brotstaaten* kommen dürften.»

Mindezen államformák keretén belül marad tehát az én elméletemben még a *jogállam*; ez («*Rechtsstaat*») csakis a következő államformatani nézpont-keretben nyeri meg nálam a maga jogosultságát (és nem koordinálva a «*Culturstaat*»-tal): «Mit Bezug auf den Rechtsschutz, den das Staatsrecht irgend eines concreten Staats gegenüber dem ämtlichen Verfahren der verschiedenen Staatsorgane sowohl den einzelnen Staatsangehörigen und den einzelnen Staatsorganen selbst als dem Volke gewährt, sind die Staaten: 1. *Polizeistaaten*, oder 2. *Rechtsstaaten*. Letztere sind wiederum: a) *Rechtsstaaten* bloss mit einem Rechtsschutz für *Privatrechte* und *individuelle (persönliche)* Rechte staatsrechtlicher Natur, d. i. für *Staatsbürgerrechte* oder b) *Verfassungsrechtsstaaten* oder aber c) *Mischformen*.

Mindezen eltérések a szokott államformatani beosztástól föltétlenül megengedik azonban, hogy a *jogállam* meghatározása nálam (különösen az a) pontot illetőleg) teljesen egybevágjon a «*Rechtsstaat*» azon meghatározásával, mely főleg *Gneist* fejtegetéseinek alapján jelenleg mint elfogadott dívik az államtudományban, aminthogy ez a főnebbiekől a szakavatottak előtt mindjárt első pillanatra be fog világlni.

Schvarcz Gyula.

LUCRETIUS CARUS.

— Második közlemény. —

IV.

Epikuros tanának mélyre ható ismertetését adja Guyau. E mű felhasználja az összes meglevő forrásokat, még a Volumina Herculansenst is belevéve. A Vezuv által elhorított és a múlt évszázadban felfedezett és kiásott Herculanium romjai közt talált Philodemos töredékeinek is felhasználásával írta meg Guyau kiválóan becses könyvét. Rómára Epikuros nagy hatással volt. Az első philosoph írók epikureisták voltak: Amafinius, Rabirius és Catius. Lucretius korában tehát az újság ingerével és a közhangulat csábjával bírt e tan. Hogy mennyire becsülték a rómaiak, bizonyítja az, hogy még Marcus Aurelius is tanszéket állít e tan hirdetésére. Rómában a Kr. e. és Kr. u. első évszázak a stoicismus és epicureismus közti heves tusák közt folytak le. És jellemző, hogy az udvari körök, az előkelők világnézete az Epikuroséhoz hajolt, az oppositiót a stoikusok alkották, mint azt Martha a Caesarok alatti oppositióról írott tanulmányában kimutatja.

A mai utilismus forrása Epikuros. «Mután Epikuros — mondja Guyau — évszázakat átél, a kérdés ismételtén fölvetetik visszhangot költve visszhang után a legnagyobb szellemeknél és napjainkig eljutva feleletet kíván.»

És mik e kérdések? Erkölcös vagy ösztön vezérel? Erény-e vagy a gyönyör? Epikuros kiindulási pontján szakított Platóval és Aristotelel. Ugyanis ezek az igazat keresték, hogy levonhassák belőle a jót, Epikuros a jót keresi, mielőtt az igazat kutatná.

O apertam et simplicem et directam viam! «Óh be nyílt, milyen egyszerű s egyenes út!» kiált föl Cicero gúnyosan. (De fin. I. 18.) Epikuros már abban is eltért elődeitől, hogy egyszerű, a józan ész által felfogható nyelven adta elő nézeteit. Az élet czélja az első és főkérdés. Ezért ír περί τέλους, mire Chrysippos περί τελῶν-nal felel.

Így lett az ethikai vizsgálatok súlya a célra vetve; mint Cicero is «de finibus honorum et malorum» ír.

És mi e cél? ἡδονή. Erre maga a természet utal. «Ea (natura) quid percipit aut quid indicat quo aut petat aut fugiat aliquid, praeter voluptatem et dolorem? (Cic. de fin. I. IX. 30.) «Mert ő (a természet) mire tanít, vagy mit hirdet, mire törekszik, vagy mitől menekszik inkább a gyönyörön és fájdalman kívül?»

A tudás alapja az érzéklés. καὶ γὰρ ἐπίνοιαί πᾶσαι ἀπὸ τῶν αἰσθησέων γεγόνασιν — «mert minden fogalmunk az érzéklésből született». A mi a stoikus bölcsészethen oly fontos szerepet játszik, a πρόληψις, náluk nem a fogalom, náluk a képzetek emléke: Diog. Laërt. μνήμη τοῦ καλλάκις ἔξωθεν φανέντος: «a gyakori külbenyomásnak emléke». Az αἴσθησις az alap. Erre kimondják: αἴσθησιν δεῖ ἔχειν καὶ σάρκινον εἶναι καὶ φανεῖται ἡδονὴ ἀγαθόν:¹ «mert érzéklésnek testinek kell lenni a gyönyörnek, mely az egyedüli jó». Épp azért a gyönyör ἀρχὴ καὶ τέλος τοῦ μακαρίως ζῆν: «kezdetek és célja a boldog életnek» és ὡς κανόνι τῷ πάθει πᾶν ἀγαθόν

¹ Plutarkh. adv. Colotem. 1122 a.

κρίνομεν: ¹ «mert a szenvedés az a zsinórmérték, a mely után ítéljük meg a jót.»

Egyetemes eszmékre nézve Epikuros így nyilatkozik: ² τιμητέον τὸ καλὸν καὶ τὰς ἀρετὰς καὶ τοιαυτὸτροπα, ἐὰν ἡδονῆν παρασκευάζῃ, ἐὰν δὲ μὴ παρασκευάζῃ, χαίρειν ἑατέον, — «a szépet és az erényeket s az eféle dolgokat becsülnünk kell, ha gyönyört szereznek, ha pedig nem szereznek, akkor ne törődjünk velök».

De azért nem marad a pusztá gyönyörnél. Állandósítja a φρόνησις által. Nem hedonista; mint Aristippos — a μακαριότης-ra törekszik és első eszköz erre: a bölcelet. Gyönyörűen inti Menoikeust, hozzá intézett levelében: μήτε νέος τις ὦν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μήτε γέρων ὑπάρχων κοπιᾷτω φιλοσοφεῖν. — «Az ifjú se késsék bölcselkedni, az öreg se fájadjon ki a bölcselkedésben». (Diog. Laërt. X. 122.)

De mint az orvosi tudományhoz az egészségért fordulunk, a bölcelet is csak az élet gyönyörének eszköze. Míg Sokrates előtt az értelem az istenség részese, Epikuros szerint: «detractis de homine sensibus nihil reliqui est». (De fin. I., IX. 30.) — «ha az emberből az érzékeket kiveszszük, mi sem marad hátra».

Metrodorus határozottan formulázza a epicureismus vég-czélját: περὶ γαστέρα ὁ κατὰ φύσιν βαδίζων λόγος τὴν ἄπασαν ἔχει σπουδὴν, — «a természetbölcselők szerinti okoskodás minden igyekezetét voltaképen a gyomorban összpontosítja». Ezért adja Horatius Catius szájába az Epikuros bölcseségeképen egy inyencz étrendjét. (Sermonum lib. II. 4.)

De épp itt van a fordulópont: Epikur exoterikus (hogyan ad normam Pythagoreorum szóljak) tanítványai e külső élvezetnél megállottak. Epikuros határozottan tanította, hogy a

¹ Diog. L. X. 128., 129.

² Athenaeus XII. 67.

boldogság a gyönyörtől különbözik. A ἡδονή a perczyi gyönyör, a μακαριότης a részleges gyönyörök összege. A mult és jövő mozzanatának fölvételével megteremté Epikuros az utilismus elvét. Míg Aristippos szerint a kellemesnek nincsenek fokai, Epikuros szerint vannak gyönyörök, melyeket fájdalom követ. Epikuros azt tanítá, hogy az ilyeneken túlteszszük magunkat. Cicero (De fin. I., XIV. 47. 48.) szellemesen fejezi ki e gondolatot: qui suum indicium retinent, ne voluptate quidem victi faciunt, quod sentiunt, non esse faciendum, ii voluptatem maximam adipiscuntur praetermittenda voluptate, — «A kik helyes ítéletüket megtartják, még a gyönyör által sem bíratnak rá, hogy olyasmit tegyenek, mit nem kell tenniök; az ilyenek a legnagyobb gyönyört érik el épp a gyönyör mellőzésével».

Sőt odáig megy Epikuros, hogy tanítja: χρώμεθα τῷ μὲν ἀγαθῷ κατὰ τινὰς χρόνους ὡς κακῷ, τῷ δὲ κακῷ τοῦτο πάλιν ὡς ἀγαθῷ, — «olykor-olykor a jót rossznak tekintjük és megfordítva a rosszat jónak»; mert az értelem dolga: a συμφερόντων καὶ ἀσυμφερόντων βλάβης, — «mérlegelni a hasznost és károst».

A bölcsesség célja a dolgokat úgy rendezni, hogy az élet boldogsága éressék el. Csak a vágyak közt kell különbséget tenni. A természeti vágyak csekély munkával kielégíthetők. Stob. serm. XVIII., 30. és Clem. Alex. Strom. III. p. 415. fordul elő Epikuros felől a röpszó: adjatok Epikuros-nak árpakenyeret és egy korsó vizet, — καὶ τῷ Διὶ ὑπὲρ τῆς εἰδαμονίας διαγωνίζεσθαι, — «és Zeussal sem cserél boldogság tekintetében».

Pedig a természeti vágy könnyen kielégíthető (εὐπόριστος), a παρὰ κεντὴν δόξαν (a hiú vélemény szerinti vágy) εἰς ἄπειρον ἐκπιπτει (a végtelenbe vész el), mit Guyau így fordít: s'évanouit dans l'infini.

Sokrates Aristippost hasonlítá a Danaidákhoz, kik hiában

akarják megtölteni a feneketlen hordót, a gyönyör kielégíthetetlen voltát jellemezvén ekképen. Epikuros Guyau elmés megjegyzése szerint a hordót «met à sec.» (kiszáritja). — Aristippostól abban is eltér, hogy a fájdalom és gyönyör közt középállapotot vem vesz föl, mert a középállapot az *ἀταραξία* maga a főgyönyör: τέλος εἶναι μήτε ἀλγεῖν κατὰ σῶμα, μήτε παρᾶττεσθαι κατὰ ψυχὴν, — «cél, sem nem szenvedni testileg, sem meg nem zavartatni lelkileg». Diog. Laërtiusnál X. 136. olvasható: ἡ μὲν γὰρ ἀταραξία καὶ ἀπονία καταστηματαίκαί εἰσιν ἴδιοναι, ἡ δὲ χαρὰ καὶ εὐφροσύνη κατὰ κίνησιν ἐνεργεῖα βλέπονται, — «mert a szenttelenség és a fájdalomtól ment állapot a lényegalkotó gyönyörök, a kedv és a vidámság változékonyak és a hatályosság tekintetében fokozatosak».

Guyau határozottan szembeszáll azokkal, kik Epikuros tana szerint csak tagadólagos gyönyört fogadnak el. Nem! A lelki élvezet felette áll a testinek, mert a jelen élvezetéhez csatolja a múlt élvezetét az emlékezet útján, és anticipálja a jövő élvezetet a képzelem útján. Cicero ezt a «De fin.» I. 17., 55-ben: permagna accessio-nak tekinti.

Az ataraxia főszköze a tudás. A physika adja meg az ataraxiát és biztos hitet. A természet tüneményeinek megértése megment a babonától, melyről Cicero is azt mondja (De fin. I. 60.): «qua qui est imbutus, quietus esse nunquam potest. Ezért beszél Lucretius a vallás szoros lánczairól. E lánczokat érezte Epikuros fiatal korában, midőn anyjával, ki javas-asszony volt, körüljárt és olvasta neki a lustralis formulákat; Seneca szerint¹ Epikuros mondá: τῇ φιλοσοφίᾳ δουλεύειν ἐλευθερία ἐστίν, — «a philosophiának szolgálni — szabadság».

A természet ismerete útján megszabadulni a félelmektől és aggodalmaktól adja meg az ataraxiát.

¹ Epist. VIII.

A tömeg vallását a kegyelet egy nemével fogta fel; ő mondá, hogy: ἀσεβής οὐχ' ὁ τοῦς τῶν πολλῶν θεοῦς ἀναιρῶν, ἀλλ' ὁ τὰς τῶν πολλῶν δόξας θεοῖς προσάπτων,¹ — «Nem az az istentagadó, a ki a tömeg isteneit nem hiszi (megsemmisíti), hanem a ki a tömeg felfogását az istenekre alkalmazza».

A természet a maga megismertetésére csalhatatlan eszközt adott kezünkbe az érzékekben, melyek igazságra vezetnek. Plutarkhos szerint:² Ἐπικουρος πᾶσαν αἴσθησιν καὶ πᾶσαν φαντασίαν ἀληθῆ. τῶν δὲ δοξῶν τὰς μὲν ἀληθεῖς τὰς δὲ ψευδεῖς, — «Epikuros minden érzéklést és minden képzetet való igaznak mond; de a fogalmakról azt állítja, hogy némelyek igazak, némelyek tévesek».

Lucretius szóról szóra e véleményen van (IV. 476.):

invenies primis ab sensibus esse creatam
notitiam veri, neque sensus posse refelli.³

«Látni fogod, hogy az érzékek szülték a valónak
Első ismeretét, s hogy czáfolhatlan az érzék.»

Így lett Epikuros ura a természeti tünemények ismeretének, így tiporta el Lucretius emphatikus kifejezése szerint a religiót.

Epikuros bölcsészetének lelke: a szabadság. Valamint a természeti tünemények ismerete alapján fel akarta szabadítani a lelket a babona és vallás nyomása alól; tovább ment és a szabadságot átvitte a természetbe. Nem akarta úgy felszabadítani az embert az istenek uralma alól, hogy nagyobb szolgaságra: a végzet szolgaságára juttassa, melyet ἀπαρρατ-

¹ Diogenes Laërtius X. 12., 3.

² De placitis philosophorum 4., 9.

³ A latin szöveg és a sorok száma Bernays Jakab kiadása szerint (Lipcse, 1890. Teubner) a magyar fordítás Fábián Gábor szerint van idézve. . .
A kiadó.

τῆ τοῦ (Horatiusnál; irreluctabile fatum) tartott. (Diog. Laërt. X. 134.)

Lucretius eltalálja mesterének gondolatát, midőn így szól:

principium quoddam, quod fati foedera rumpat,
 ex infinito ne causam causa sequatur,
 libera per terras unde haec animantibus exstat,
 unde est, haec, inquam, fatis avolsa potestas,
 per quam progredimur quo ducit quemque voluntas,
 declinamus item motus nec tempore certo
 nec regione loci certa, sed ubi ipsa tulit mens? ¹

«Oly mozgást, mi a végzetnek megszegje parancsát,
 Hogy ne következék ok az okra örökkön örökké:
 Honnan eredne a lelkes lények ama szabad és a
 Végzettől menten működő akaratjok e földön,
 Mely által kiki, a hova tetszik, kénye szerint megy,
 S mely által mozgást váltunk, nem rendes időben,
 Sem bizonyos tájon, hanem a mint ötlük eszünkbe?»

E ponton rendkívül nagy távolság, mondhatni szakadás van Demokritos és tanítványa: Epikuros közt. Mig az atom-tant átvette, a világ magyarázatát az atomra, mint utolsó elpusztíthatatlan, oszthatatlan, örök elemre vitte vissza, mint Demokritos: addig a πλῆγῆ és πάλμός végzetes láncolata, melylyé vált Demokritosnak a világ, nem elégitette ki.

Demokritos szerint: πάντα κατ' ἀναγκὴν γίγνεσθαι, ² — «minden szükségképen jön létre». Epikuros az elemeket belső elhajlási képességgel, ellenállással ruházta föl. Lucretius éles elmével fogja föl mestere célzatát.

¹ De rerum nat. II. 254. és köv. l.

² Diog. Laërt. IX. 45.

Ugyanis így szól (II. 288.):

pondus enim prohibet ne plagis omnia fiant
externa, quasi vi: . . .

«A súly ugyan nem hágy mindent történni lökéstől
És külerő által: . . .»

Ha visszahatás nem volna, az atomok ugyanazon sebességgel rohanva hullanának az ürbe (II. 222.):

imbris uti guttae, caderent per inane profundum,
«Mint a záporcsepp, úgy hullana mind le az ürben.»

Még határozottabban szól a következő hely (II. 269.):

ut videas initum motus a corde creari.

«Íme tehát a mozgás kezdetit a szív okozza.»

Mintegy egybefoglalva mondja Lucretius (II. 284. s köv.):

quare in seminibus quoque idem fateare necessest,
esse aliam praeter plagas et pondera causam
motibus, unde haec est nobis innata potestas;
de nihilo quoniam fieri nil posse videmus.

«Szinte be kell azt vallanod a test magvainál is,
Hogy van más oka még, mint a súly és az ütődés,
Mozgásuknak, amért természetök íme tehetség;
Ám mivel ok nélkül mi sem eshetik, azt kiki látja.»

És miben nyilvánul e szabadság? — Az elhajlásban. — Sarkpontját fogta föl Lucretius mesterének a következő passzusban (II. 292., 293.):

id facit exiguum dinamen principiorum
nec regione loci certa nec tempora certo.

«Azt a testelemek piczi elhajlása okozza,
Nem bizonyos helyben, sem időszakban bizonyosban.»

Voltak, kik a szabadakarat tanának ez alakját Lucretiusnak tulajdonítván, előnyt találtak e tekintetben Epikuros felett. Lange (Gesch. des Materialismus I. 140.) egy bírálati megjegyzésben így szól: «Nehéz felfogni, hogy miként találhattak Lucretius e «szabadakarat-taná»-ban Epikuros fölött előnyt és miként magyarázhatták ezt az ő erőteljesebb erkölcsi jellemének javára.» Szerinte e tant Lucretius szintén mestertől vehette, de ebben csak a physikai elmélet következetlensége ül ki, mely éppen nem nyújt támaszt az erkölcsi felfogásnak. Ki behatol Lucretius illető passusaiba és összeveti azok értelmét Cicero «*De fato*» című művének illető passusával, más nézetre jut, arra t. i., hogy ha a clinamen lehetett is Epikuros tana, de Lucretiusnál úgy domborodik ki, hogy a világ morális haladásának kulcsává válik és a haladás elmélete le egész korunkig ebbe fogódzhatott.

Az atomok esését Demokritos különböző gyorsasággal történőnek fogja föl, a szerint, a mint azok könnyebbek vagy súlyosabbak. Epikuros a medium ellenállásában keresi forrását eme kosmos-alkotó elvnek. Aristoteles az űrt tagadja, benne a mozgást elképzelni nem bírja; Epikuros épp az űrben való mozgást tartja leggyorsabbnak. Lange az egyenlő sebességgel párhuzamosan eső atomok kitérését útból nem találja Epikuros töredékeiben megfejtve és állítja, hogy Lucretius merészen vágta ketté a csomót. Az elhajlás tanával metaphysikai elemet vitt bele a physikai tünetmények magyarázatába. Lange bírálatainak legérdekesebb része épp a Lucretius természettudományi felfogásának szembeállításával az újabb inductiv módszer sikerére támaszkodó felfogással. Míg Lucretius a magnetikus vonzás okát a vas-atomoknak a delejes emanatio következtében támadt ritkult légáram irányába törekvő mozgásában keresvén majdnem a physikai magyarázat volta képeni körében marad: a szabad esés nagy tünetményének magyarázatánál az egyes testek súlyában, ütődésében és

elhajlásában keresi a világalakulás fejtvényeinek alapokat. Íme az ellenmondás. Míg a magnetikus tünemény magyarázatánál a sympathia és antipathia metaphysikus elvét kizárta: a mechanikai tünemények magyarázatába beleviszi a szabadság eszméjét.

Úgyde nagy és merész lépést tett a mesterét híven követő tanítvány. Aristoteles teleologiai elve helyébe az esetleget és az esetleg révén a szabadságot vitte bele a világ tüneményeibe.

Cicero e fontos mozzanatot észreveszi, de annak teleologiai horderejét kicsinyli. Ugyanis «De fato» X. így szól: Epicurus declinatione atomi vitari fati necessitatem putat: Itaque tertius quidam motus exoritur extra pondus et plagam quum declinat atomus intervallo minimo, id appellat ἐλάχιστον, — «Epicurus az atom elhajlásával a végzet szükségképiségét kikerülhetni gondolta. E szerint egy harmadik mozgás támad a súly- és ütközési mozgáson kívül, midőn az atom piczi-piczi mértékben elhajol, ezt ἐλάχιστον-nak nevezi.» De később kicsinylően hozzáteszi («De fato» XX.):¹ qui (sc. Epicurus) aliter obsistere fato fatetur se non potuisse, nisi ad has commentitias declinationis confugisset, — «a ki (Epic.) bevallja, hogy másképen nem tud a végzetnek ellentállani, hacsak ehhez a költött elhajláshoz nem menekszik».

Úgyde ha a végtelen időt hozzáveszszük, nem oly nevetéses. Cicero szerint félt Epikuros, ha e vélelemhez nem fordul, nihil nobis liberum esset, — «bennünk semmi szabadság nincs».

Mély megjegyzést tesz e kérdésre vonatkozólag Guyau, melyet aláírok: «A tér végtelen, az atomok száma végtelen, az idő végtelenségben tárul fel előttünk (t. i. az epicureisták

¹ Fábán Gábor is utána mondja Cicero ez érvét a 257. jegyzetben, 45. lapon.

előtt); e három végtelenség mellett mi lehetetlen?» Hogy pedig e három végtelenségről komolyan gondolkodtak, bizonyítja felfogásuk az atomokról, melyeknek fogalmát szabatosan adja Stob. Eclog. Phys. pag. 306. ed. Heeren: ἀγέννητα, αἰδία, ἀφθάρτα, οὔτε θρασυθῆναι θυνάμενα οὔτε διὰ πλάσμων ἐκ τῶν μερῶν λαβεῖν, οὔτ' ἀλλοιωθῆναι, — «Soh'ise születtek örökkévalók, romlatlanok, sem nem szétrombolhatók; sem útés útján egy részt belőlük elvenni, sem őket megváltoztatni nem lehet».

A világok többségét is hitték. Lucretiusnál olvassuk II. 1054. és köv.):

seminaque innumero numero summaque profunda
multimodis volitent aeterno percita motu,
hunc unum terrarum orbem caelumque creatum,
nil agere illa foris tot corpora materiai?

«S benne a testmagvak mérhetlen számú tömegben Szállongnak sokkép, örökös mozgásba hozatva:
Hát csak ez egy földgömb s ez az egy ég volna teremtve,
S annyi tömérdek elem mitsem mivelne körülök?»

Alább pedig ezeket mondja (II. 1075.):

esse alios aliis terrarum in partibus orbis,
et varias hominum gentis et saecta ferarum.

«Léteznek más tájakon is más földi világok,
Más embernek és meg más állatbeli fajták.»

Ugyanő elragadtatással látja, hogy a természet kutatása közben (III. 16., 17.):

diffugiunt animi terrores, moenia mundi
discedunt, totum video per inane geri res.

«Oszlanak a lélek félelmei és a világnak
Zárfala megnyílik; látom, mi miként foly az úrben.»

Cicero szintént állítja Epikuros híveiről (De fin. 1. VI. 21.): *innumerabiles mundi, qui et orientur et intereant quotidie*, — «a számtalan világok, melyek naponta származnak és elenyésznek».

Metrodorus így kiált föl: «Azt állítani, hogy csak egy világ van a végtelenben, annyi, mintha azt mondaná az ember, hogy egy nagy mező csak arra való, hogy egy kalászt hozzon létre». (Plut. de placitis philos. I. 5.)

Epikuros hívei a világok fejlődésének vehiculumául a szabadakaratot vették föl. Carneades, az új akadémia nevében hibáztatja Epikuros híveit, hogy ha elfogadták a spontaneitást, miért nem szorítottak csak az emberre. Igen, mert ekkor az emberi méltóságot a stoikusok módjára fogták volna föl. Carneadesnek igen fontos észrevétele olvasható e kérdésre vonatkozólag Cicerónak «De fato» XI.-ben.

Carneades azt mondja, hogy nem kellett volna az epikureistáknak a költött vélelemhez folyamodni a szabadság megmentése érdekében, hanem ha már nem ismerik el, hogy minden okvetetlenül előző okból származik, mondják ki, hogy magának az atomnak természetében van, hogy súlyánál fogva mozog. Carneades fejtegetését Cicero így végzi: *Similiter ad animorum motus voluntarios non est requirenda externa causa: motus enim voluntarius eam naturam ipse in se continet, ut sit in nostra potestate, nobisque pareat, nec id sine causa, eius enim rei causa ipsa natura est.* -- «Éppen így a lelkek önkéntes akaratának megmagyarázására nem kell külső okot keresni, mert a benső mozgás e tulajdonságát magamagában hordja, úgy hogy a mi hatalmunkba esik, nekünk engedelmessé válik, és ezt nem ok nélkül teszi; ennek oka maga a természet».

E finom megkülönböztetés csak eltakarja a kérdést; mert a natura már determinatio. Lucretius éppen az externa vis-től óv. De azért nem a véletlen szeszélye uralkodik. A

szabályosság, bizonyos származási típusok öröklődnek. Jel-
lemző passusok (Lucretius I. 189.):

omnia quando
paulatim crescunt, ut par est semine certo
crescere, resque genus servant; . . .

«mert kicsinyenként
Nő fel minden tárgy, bizonyos magból, maga rendén,
S nőtte alatt megtartja nemét . . .»

Ugyancsak I. 203. és köv.:

si non materies quia rebus reddita certast
gignundis, e qua constat quid possit oriri?
«Hogyha a tárgyaknak nemződésökre kiszabva
Önn anyaguk nem volna, miből, bizonyos, mi eredhet?»

E certa materies kizárja a véletlent és kizárja a csodát,
mely ellen Epikuros és hű tanítványa, Lucretius határozottan
fellép. A természet «alte terminus haerens»-e¹ (mélyen ki-
jelölt határa) teljesen fölöslegessé teszi az istenek beavat-
kozását a világ kormányzásába. És oly szilárdan foglal Epi-
kuros a szabadság mellett állást, hogy nem egy bizonyos
kezdetbeli időpontra teszi a clinamen-t, hanem e tehetséggel
fölruhazza a természetet, föl kivált az embert. Lucretius erő-
sen állítja (II. 259. és köv.):

declinamus item motus nec tempore certo
nec regione loci certa, sed ubi ipsa tulit mens?
«S mely által mozgást váltunk, nem rendes időben,
Sem bizonyos tájon, hanem a mint ötlük eszünkbe?»

Még a szabadon eső test is elhajlik, csak (II. 250. sor):

quis est, qui possit cernere sensus?
«ki vehetné azt ki szemével?»

¹ De rerum natura I. 77. sor.

Az istenek hatalma felforgatná a természet rendjét, a spontaneitás ellenben kiegészíti és meggátolja, hogy a természet pusztá mechanizmussá váljék, mely a jobbra képtelen. (Guyau, 92. l.) Így vetik el Epikuros hívei a logikai következményeken nyugvó divinációt, melyet a stoikusok elfogadtak. A stoikusoknak három dogmája volt: hittek a providenciában, a fatalitásban és a divinációban. (Cicero: De natura deorum, I. 10.)

Diogenes Laërt. a kérdés lényegét érinti e szavaiban: *διὰ τὴν μὲν ἀναγκὴν ἀνυπεύθυνον εἶναι, τὴν δὲ τὴν ἄστανον, τὸ δὲ παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον, ὃ καὶ τὸ μέγιστον καὶ τὸ ἐναντίον παρακολουθεῖν πέφυκε.* — «Minthogy a szükség nem felelős, a sors állhatatlan, a mi tőlünk függ, annak nincs ura, ennek a legnagyobb is és a vele ellenkező is engedni kénytelen».

Tehát a szabadság felkölti bennünk a felelősség érzetét. Ennek alapján növekszik az emberi méltóság érzete. Epikuros Menoikeushoz írja: «úgy fogsz élni az emberek közt, mint isten, mert miben hasonlít halandóhoz az oly ember, ki halhatatlan javakat élvez?»

Íme az ἔγκλισις mély jelentősége, messzi hordereje. Plutarkhos a dolog lényegét mondja meg, midőn így szól: *χρὴ ἄτομον παρεγκλίναι ὅπως τὴν παρασταλθῆ καὶ τὸ ἐφ' ἡμῖν μὴ ἀπόληται.* — «az atomnak el kell hajolnia, hogy a végzet mellőztessék és a mi benső szabadságunk el ne vesszen». (De sollert. animi 7.)

Tehát a véletlennek kell megszületnie, hogy szabadságunk el ne vesszen. Mély észrevétele Guyaunak, hogy a bölcs, ki a végzettel, a hívő lélek, ki az istennel szemben lefegyverezve áll, a véletlennel szemben azonban szembeszáll. Erre tanít és buzdít is Epikuros. A szerencse csak lökést ad a boldogulásra, de a bölcs nincs alávetve. Metrodorus büszkén kiált fel: «Véletlen, hozzáférhetetlen vagyok támadással szemben, minden ajtót bezártam».

Epikurosnak tulajdonítják a mondást, hogy a bölcslet érje bármely sorsfordulat, még a Phalaris égő bikájában is szabad és független marad.

A bölcs ἀδίσποτος, isteni javakat élvez. Szabadság hatja át az összes létezést. Habozás nélkül aláírom — a nélkül, hogy egy laikus bölcselkedő elé vont korlátokat áthágnám — Guyau következő, mintegy összegező megjegyzését: «Vélelem, vélelem helyében, százszor jobb szeretjük az epikureista clinament, mint a köznapi szabadakaratot, melyet csak az ember számára tartottak fenn».

V.

Az Epikuros tanának legfontosabb tételét: a szabad-akarát kérdését bővebben fejtegettük, mert Lucretius világnézetének is sarkpontját képezi. Nemcsak a babona, nemcsak a religio, de azon legmélyebb sötétség ellen is, melyet az ember csak elképzelni bír, a halál félelme ellen is szabaddá akarja tenni Epikuros az akaratot.¹ És szabaddá akar tenni azon állítással, hogy: ὁ θάνατος οὐδέν πρὸς ἡμᾶς· τό γὰρ διαλυθὲν ἀναισθητεῖ· το δὲ ἀναισθητοῦν οὐδέν πρὸς ἡμᾶς, — «A halál ránk nézve semmi, mert a mi felbomlik, az érzéketlen lesz, a mi érzéketlen az ránk nézve semmi».

Muretus (M. Ant. Mureti Opera omnia ed. C. Henr. Frotscher. Lipsae, 1841. III. 256. l.) kimutatni véli, hogy Epikuros a dialektikában járatlan volt és éppen e helyet hozza föl bizonyítékul. Szerinte «abból, hogy az, a mi felbomlott, érzéketlen, nem következik, hogy maga a felbomlás nem érezhető».

Plutarkhos a Homerosról írott művében szintén állítja,

¹ Bain: The emotions and the will p. 62: the deepest midnight gloom. — A legmélyebb éjféλι sötétségnek nevezi a halál képzelmet.

hogy elhamarkodott és idétlen okoskodást követ Epikuros, mert elmulasztá a voltaképi lemmát, mely a következő: «a halál a lélek és test felbomlása».

Muretus nem ebben látja a főbotlást, hanem, hogy Epikuros nem tett különbséget a «felbomlott» és «felbomlás» fogalmai közt.

Fontos idézettel bizonyít, melyet Alexander Aphroditensisnek Aristoteles Topica-jához írott Commentárjaiból merit. Alex. Aphrodit. szóról szóra így ír:

«Éppen ilyen az Epikuros okoskodása a halálról. Ugyanis az előrebozsátott fő- és altételből, hogy t. i. a mi felbomlott, az nem érez, a mi érzéketlen, az nem tartozik reánk, nem következik, hogy a halál ránk nézve semmi, mint a hogy ő következett, hanem hogy az, a mi felbomlott, ránk nézve semmi; ánde a halál nem egy azzal, a mi felbomlott, mert a halál maga a felbomlás. A ki azt elfogadja is, hogy a mi felbomlott, az nem érez, nem fogadhatja el azt is, hogy a felbomlás úgy történik, hogy nem érezzük. Így kifogásolja Plutarkhos, hogy Epikuros nem tett különbséget az ἀλγοῦν és ἀλγεῖνόν közt, holott annak szenvedő, ennek cselekvő jelentése van.

E kérdésnek ethikai oldalát volt alkalmam megvilágítani. Itt e helyen csak Lucretius érveit sorolom föl, melyek III-ik könyvében olvashatók. Azon hóbeszédűség, azon emphatikus hang, melylyel e kérdést tárgyalja, bizonyítja, hogy Lucretius maga mily szép ábránd helyett fogadta el a kérlelhetetlen valóságot, melyet egyszersmind igazságnak vél. Creech, Wakefield, Lemaire Ágost 20—27 érvet számitanak, melyeknek lényege abban összpontosul, hogy a lélek a test alkatrésze és nem harmonia. Mielőtt a halhatatlanság hite elleni tusára indulna, határozottan így nyilatkozik (III. 94. és köv.):

Primum animum dico, mentem quam saepe vocamus,
in quo consilium vitae regimenque locatum est,

esse hominis partem nilo minus ac manus et pes
atque oculi partes animantis totius extant.

«Mondom először hát, hogy az elme, minek neve ész is,
Melyben az életnek székel kormányja, tanácsa,
Része az embernek szintűgy, valaminthogy a kéz s láb
És szemek is részeit teszik egy kész állati lénynek.»

Alább pedig (III. 130. és köv.):

quapropter quoniam est animi natura reperta
atque animae quasi pars hominis, redde harmoniai
nomen, ad organicos¹ alto delatum Heliconi;

«Hát mivel úgy leltük, hogy a lélek- s elmesajátság
Mintegy része az embernek: te a harmoniának
Vesd nevét el, melyet Helikon zengő ligetéből»

(sc. hoztak).

Animus és anima szoros összeköttetésben egységet alkot. A testi alkatelemek bomlása: a szétbomlást idézi elő a lelki tehetségekben is. A részleges halál: a teljes enyészetet idézi elő. E könyv 425. (Bernays) sorától kezdődnek az érvek.

1. *érv.* A lélek legparányibb elemekből áll, melyek mint oltári füst, melyet álmunkban látunk, oszlik el és tér vissza az őselemekbe. A test, mint finom folyadékot, tartá össze a lelket; ha összetörik az edény, többé össze nem tarthatja a levegő.

2. *érv.* A lélek a testtel együtt születik, együtt nő. A gyermekész izmosodik; az elaggult testtel tompul az elme (III. 455.):

ergo dissolui quoque convenit omnem animai
naturam, ceu fumus, in altis aëris auras;
quandoquidem gigni pariter pariterque videmus
crescere et, ut docui simul aevo fessa fatisci.

¹ *Organicus* alatt a zeneművészeket érti.

«És így a lélek egész lényének szinte a testtel
Szét kell oszlani, mint füstnek fent a levegőben,
Hogyha hasonlóan látjuk nemződni, hasonló
Nőni, s a mint mondtam, el is úgy korhadni idővel.»

3. érv. A mint a testnek van betegsége, a lélek is lehet beteg. A lélek megtévelyodik (III. 470., 471.):

quare animum quoque dissolui fateare necessest,
quandoquidem penetrant in eum contagia morbi:

«Bé kell hát vallnod, hogy a lélek szinte feloszlik,
Hogyha belé is béhat mételye a nyavalyának.»

4. érv. A bor ereje legyőzi a szellemet. A mi megzavarodhatik, elbódulhat; ha mélyebb ok hatol be belsejébe, elveszhet (III. 475 - 484.).

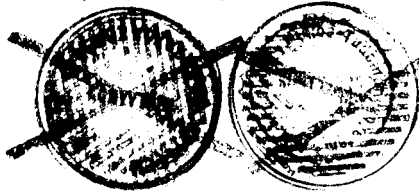
5. érv. Egy-egy nagy betegség, ha váratlanul lep meg, elvesztjük eszméletünket. Ha a baj elmúl, lassankint, mintegy tapogatózva, támolyogva tér a lélek önmagához (III. 504. és köv.):

haec igitur tantis ubi morbis corpore in ipso
iacentur miserisque modis distracta laborent,
cur eadem credis sine corpore in aëre aperto
cum validis ventis aetatem degere posse?

«Hogyha a testben már ezek ilyen nagy nyavalyákkal
Küzdenek s elváltan szánandó módra vesződnek:
Mint hiheted, hogy test nélkül, a szabad levegőben
Bírják életüket folytatni kemény viharok közt?»

6. érv. Vannak szerek, melyek gyógyítják, melyek a megzavart lelki alkatrészekbe rendet visznek be (III. 515. és köv.):

at neque transferri sibi partem nec tribui vult
immortale quod est quicquam neque defluere hilum:

nam quodcumque suis mutatum finibus exit,
continuo hoc mors est illius quod fuit ante.

«Úgyde nem engedi meg részeit átrakni, se toldni
A halhatlan lény s el sem hágy venni magából.
Mert mi határaiból átváltozva kilépett,
Annak ez a múlt létire nézve halála legottan.»

7. *érv.* Az ember rendre hal meg. Lehet látni (528. sor):

«tractim vestigia leti.»

Ha még egy központba gyűlne a haldoklónál a lélek,
bírna valószínűséggel, hogy egységét megőrzi, de rendre vész
el (III. 545.):

. . . et vitae minus et minus undique restat

«S az élet benne kifogy kicsinyenként.»

8. *érv.* Az érzékek bizonyos összefüggésben a testtel
végzik funkciójukat; a testtől elszakítva a szem nem lát, a
fül nem hall; így képezi a lélek a test részét: nélküle nem
létezik (III. 555.):

. . . quandoquidem conexu corpus adhaeret.

«Miután szorosan hozzáragad a test.»

Az ereket, izmokat áthatja; azok által él és működik.
Ha a test felbomlik (III. 574—578.):

..... resolutio corporis omni
tegmine et eiectis extra vitalibus auris
dissolui sensus animi fateare necessessest
atque animam, quoniam coniunctast causa duobus.

«Ebből is átláthat, hogy róla a testi burok ha
Mind lefoszolt s szét lőn szóródva az életadó lég,
Szükségkép kell hogy feloszoljon a szellemi érzék
S a lélek, miután egy sors köti össze a kettőt.»

9. *érv.* A test rothadásnak indul, mihelyt a lélek elhagyja. Képzeltető-e ezen nagy bomlás a nélkül, hogy a vele összeforrt lélek is előbb szét ne bomlott volna, mielőtt a testet elhagyja?

10. *érv.* Némely nagy felindulás következtében ájulás áll be, halálos dermedtség fogja el a testet. Miért kétkedel hát, hogy a test hüvelyét elhagyván a lélek, egy perczig sem tud önállóan fenmaradni?

11. *érv.* Egy haldokló sem érzi, a mint lelke a testből ellebben (III. 610. és köv.):

. quod si immortalis nostra foret mens,
non tam se moriens dissolvi conquereretur,
sed magis ire foras vestemque relinquere, ut anguis.

« s azután halhatlan az elme ha volna,
Hát a feloszlásért a haló úgy nem zúgolódnék,
Sőt hogy már menekül s mint kígyó, elveti bőrét, »
azon csak örülne.

12. *érv.* Ha a lélek halál martaléka nem lenne és a testen kívül is érezne: akkor a szem, orr, kéz, fül külön is éreznének, mi nem történik meg.

13. *érv.* Igen érdekes bizonyíték. Ha valami erőszak a testet két részre szakítná, pl. kaszás szekér metélné ketté, sodorná el egyes tagjait: a megmaradt rész még harcztágyal tovább harcolna, mintha kígyót metszünk el, az egyes részek vonaglva bár, de élnek (III. 662. és köv.):

omnibus esse igitur totas dicemus in illis
particulis animas? at ea ratione sequetur
unam animantem animas habuisse in corpore multas.

« Azt állítsuk-e, már, hogy a részecskébe' megannyi
Kész lélek rejlik? hiszen ebből folyani fog aztán,
Hogy több lelket birt legyen testében egy állat. »

14. érv. Születésünk előtti időre miért nem emlékszük a lélek, ha élt korábban is? Érv a metempsychosis ellen. Ellentétben áll Empedokles költeményének prologjával.

15. érv. Ha bevándorolna a lélek, mint kalitkában élne külön, és nem mondhatnók, hogy a testtel egyetemben nő fel. Az a belső szoros összeforrottság így képzelhető sem volna.

16. érv. Ha pedig azt vélné valaki, hogy a kívülről beszívárgott lélek a test részein elárad, akkor mint a táp nedve oszlik szét; ha szétoszlik, nem halhatatlan.

E két érvet egybefoglalva mondja (III. 709—10.):

quapropter neque natali privata videtur
esse die natura animae nec funeris experts.

«Látni tehát, hogy sem születésnapjától a lélek
Lényege nincs megfosztva, se hogy nem ment a haláltól.»

17. érv. Vagy hagyott hátra a tovaszálló lélek a testben magvakat; ha hagyott, akkor elveszíté egységét: megszlott, tehát enyészetnek indult; ha pedig egészen elszállt: miért támad a rothadó testben új élet: a férgek új serege? A lélek új testtel miért társulna, hogy az enyészet bajait érezze? De ha maguk csinálnának maguknak testet: hogy miképen egyesülnek ezzel: érthetetlen marad.

18. érv. Az egyes fajok sajátja miért marad az illető fajokhoz kötve: erőszakos az oroszlán, ravasz a róka, félénk, gyors a szarvas; mi elképzelhetetlen, ha nem együtt születik a lélek a testtel. Ha halhatatlan, akkor összezavarodhatnék a fajok megszabott rendje. Az az ellenvetés nem mentség, hogy a testtel való egyesülés után változik a lélek; mert ha változik, nem halhatatlan. Aztán miért nincs a gyermekben bölcs lélek? Az agg testéből miért vágyakozik ki? A bölcsből miért lesz buta? Miért éri el a szellemi erő is élte virágát a testével együtt?

19. *érv.* A szerelem kéje mikép képzelhető? A testetlen léleknek hogy képzelhető nemző ereje?

20. *érv.* Mint az aetherben nincs élőfa, tengervízben felhő, porondban hal: test nélkül nincs lélek. Hiszen, ha lehetne külön képzelni a lelket a testtől, akkor bármely testrészünkön is megfogannék és újból születnék. Már pedig bizonyos kijelölhető helyen lakozik az elme: kívül a testen nem képzelhető (III. 782. és köv.):

Denique in aethere non arbor, non aequore salso
nubes esse queunt, nec pisces vivere in arvis,
nec cruor in lignis neque saxis sucus inesse.
certum ac dispositum et ubi quicquid crescat et insit.
sic animi natura nequit sine corpore oriri
sola neque a nervis et sanguine longiter esse.

«Szóval, a mint nincs aetherben élőfa, se tenger
Sós vizében felhő, se hal a parlagba' nem élhet,
Sem fahasábban vér s köben nem csergedezik nedv,
Ámde ki van jól szabva, mi hol nőjön s vegyen állást:
Úgy a szellemnek test nélkül eredni magától
És az inaktól s vértől messzebb lenni lehetlen.»

21. *érv.* Mint sarkalatos elvet mondja ki (III. 798. és k.):

quippe etenim mortale aeterno iungere et una
consentire putare et fungi mutua posse
desiperest: . . .

«Mert mi halandó, kötni örökhez s hinni, hogy egygyütt
Érzeniek s közösen szenvedniek is lehető lesz,
Ostobaság; . . .»

22. *érv.* Minthogy két örökkévalóság van: a parányok romlatlan, szétbonthatatlan tömörsége és az úr, mely érintetlen és semmi csapást nem szenved; és e két elemen

kívül nincs hely, hová szállna egy harmadik essentia? (III. 814. és köv.):

sicuti summarum summast aeterna neque extra
quis locus est quo diffugiant neque corpora sunt quae
possint incidere et valida dissolvere plaga.

«Mint végnélküli a Mindenség s nincs kívülötte
Semmi hely, a hova fussanak; úgy test sem, mi reájok
Eshessék s őket szétzúzza erős rohamával.»

A lélek külön létezése nem fogadható el. Ezután ismételtén felhossa, hogy a lélek nem ment a betegségektől, melyek az enyészetre működnek közre. A végeredményt így foglalja egybe (III. 828., 829.):

Nil igitur mors est ad nos neque pertinet hilum,
quandoquidem natura animi mortalis habetur.

«Semmi tehát a halál s cseppet sem tartozik az ránk,
Már miután tudjuk, hogy a szellem lénye halandó.»

A mint a mult csaták, küzdelmek, szenvedések nem érintenek, úgy közönyös lehet ránk nézve, mi előttünk volt, mik ezelőtt voltunk (III. 864. és köv.):

scire licet nobis nil esse in morte timendum,
nec miserum fieri qui non est posse, neque hilum
differe ante ullo fuerit iam tempore natus,
mortalem vitam mors cum immortalis ademit.

«Látni való, mitsem kell félnünk hát a haláltól;
Hogy nyomorú az nem leszen, a ki nem is lehet azzá;
És mindegy, ha nem is születénk vala, hogyha halandó
Éltünköt megfoszt vala már halhatlan enyészet.»

És csak azáltal válik irtózatossá a halál gondolata, mert magunk nem tudjuk érzéketleneknek elképzelni magunkat. Az öntudat:

. . . : neque enim se dividit illim
nec remouet satis, a proiecto corpore, et illum
se fingit sensuque suo contaminat astans :

«éppen nem akar feloszolni

S a kivetett testtől nem egészen vesz bucsut és azt
Képzeli énjének s érzését adja reája.» (III. 879—881.)

Az alvilág az élet képeré van teremtvé.

De hát mi által reméli az életet tűrhetővé tenni? Saját-
ságos tant állít fel Epikuros. Állítja, hogy az emlékezet aka-
ratunktól függ és rossz napjainkban a mult örömeit felújít-
hatjuk. Volt alkalmunk Plutarkhos erőteljes érvelését e fel-
fogással szemben kimutatni, de van egy felette finom részlet,
melyre külön felhívom azok figyelmét, kik e fejtegetést idáig
némi érdekléssel követték. Van Lucretiusnál egy passus, mely-
nek mély psychikus háttere van, melyet csak a mester meg-
felelő gondolatai alapján érthetünk meg helyesen. E passus-
ban: A természet prosopopoeikus alakja így dorgálja a
telhetetlen embert (III. 931. és köv.):

quid tibi tanto operest, mortalis, quod nimis aegris
luctibus indulges? quid mortem congemis ac fles?
nam gratisne fuit tibi vita ante acta priorque,
et non omnia pertusum congesta quasi in vas
commoda perfluxere atque ingrata interiére:
cur non ut plenus vitae conviva recedis,
aequo animoque capis securam, stulte, quietem?

«Hát te halandó, mért vagy odáig, hogy magad oly mély
Búnak adod, vajjon mit sírsz-forrsz úgy a halálért?
Hisz ha lefolyt élted mindeddig kellemetes volt,
S nem folyt el minden java, mint hasadékos edénybe
Töltött nedv, hálátalanul kienyészve belőled:
Mért megalégült vendégképp nem mégysz tova tőle.
S nem térsz, balgatag a biztos nyugalomra szivessen?»

E képpel a költő az emberi szív örök szomjúságát festi, holott Epikuros azt tanítá, hogy nem az idő terjedelme, de annak belterjes mélysége teszi a gyönyört valódivá. Epikurosnak tulajdonítják a következő gondolatot: *ὁ ἄπειρος χρόνος ἴσῃν ἔχει τὴν ἰδονήν καὶ ὁ πεπερασμένος ἐάν τις αὐτῆς τὰ πέρατα καταμετρήσῃ τῷ λογισμῷ* (Diog. Laërtius, X. 45.): «A végtelen idő és az átélt idő gyönyöre egyenértékűvé válik. ha valaki az idő határait gondolkodó eszével megméri, betölti.» Hova céloz e gondolat? A gyönyör nem az időtől függ. Az időt az okosság mérlegeli; így aztán az okos léleknek ugyanazon percz véghetetlen gyönyörnek lehet összefoglalója. Goethének van hasonló gondolata. Ő a perczet az örökkévalóság képviselőjének tartá. Tehát a futó percz, megállítva, az emlékezet végtelen tartalmával megtöltve: mélységes tartalmú lehet. Az újabb bölcsezszek közt Feuerbach egészíté ki és formulázta e gondolatot. Szerinte: «minden percz teljes és egész létezés, végtelen fontossággal bír, önmagában elegendő és saját valóságának határtalan affirmatiója.» Lucretius idézett hasonlatára emlékeztető képpel él Feuerbach: «Mindden perczben a halhatatlanság kelyhét üríted, mely mint az Oberon bűvös serlege szüntelen megtelik önmagával.» Még világosabbá teszi Feuerbach gondolatát az általa használt kép. Hallgatunk, élvezünk egy zenedarabot. A zenedarab a maga egységében okozza az isteni gyönyört; ki oly műveletlen, oly ἄμωσος, hogy antik kifejezést használjunk, ki azt kérdené meg: hány perczig tartott a zenedarab? Tehát a tartósságnak nem volt befolyása az élvezet értékére. Diog. Laërt. X. 126. mondja: valamint a bölcs nem a leggazdagabb, hanem a legizletesebb táplálékot választja: *οὔτω καὶ χρόνον οὐ τὸ μύκιστον, ἀλλὰ ἤδιστον καρπίζεσθαι* (úgy az időben is nem a leghosszabbat, hanem a legédesebbet használja fel).

De hol a vigasz, a gyógyszer, midőn ama melancholikus dal igazságát érezzük:

«Minden elmúl, a mi fényes
 Előbb minél fényesebb,
 Akkor múl el minden édes,
 A mikor legédesebb.» (Moore.)

Habár nem pisithanatos, mint Hegesias, Epikuros nem fél a haláltól, sem nem óhajtja. Mint Seneca¹ mondja: *Malum est in necessitate vivere, sed in necessitate vivere necessitas nulla est*: «Rossz dolog kényszerűségből élni, de senki se kényszerít, hogy kényszerűségből éljünk.»

Epikuros hősiezen is viselte magát legutolsó idejében. Marcus Aurelius követendő példányul állítá föl «Gondolatai»-ban. La Rochefoucauld mondá: «*Le soleil ni la mort ne se peuvent regarder en face*» (sem a napnak, sem a halálnak nem lehet szemébe nézni). Epikuros és bölcsészete épp úgy erre szoktatott, valamint a stoikus secta. Úgy hogy mind a két secta Schoppenhauer gyönyörű gondolatát juttatja eszünkbe, mely így hangzik: «A halál a bölcsészet teeremtő-ihlet adója, Musagetese. Nélküle aligha bölcselkedett volna az ember.»

¹ Epist. 12., 10.

Hegedűs István.

AZ ANARCHISMUS ÉS EREDETE.

A múlt év végével a francia parlamentben lejátszó-dott merénylet, a pusztítás és öldöklésnek e műve egyfelől, a merénylet kivégeztetésében nyilvánuló büntető aktusa a fennálló rendnek az ellene törővel szemben másfelől, nem is valami kimagasló meglepetések már, csak egyes tünetei annak a folytonos harcznak, melyben a fennálló rend áll egy hatalmas méretekben kifejlődött s még folyton roham-léptekkel terjedő eszmével: az anarchia tanaival. Mióta első apostolai alapjait vetették, a tan hívóinak száma nem is sejthetőleg megsokasodott. Mert ma még ritkák azok a hívők, kik a cselekvés terére lépven, notoriusokká válnak; egy nyíltan föllépő mögött azonban ezrei vannak a társaknak, a kik osztják a «bajtárs» eszméit egész teljességükben, azokat a tanokat, melyeknek megvalósítása a megsemmisítő harc a fennálló gonosz rend ellen. Meg lesz-e védve a társadalmi rend egy-két merénylet megsemmisítésével? Az anarchikus eszmének terjedése minden repressiv rendszabályok ellenére tagadólag oldja meg e kérdést, a jövő nagy kérdéseinek egyik legsúlyosabbikát.

Tévedés volna az anarchikus erőszakosságok, rombolások munkájában csupán az elkövetett bűnt tekinteni s figyelmen kívül hagyni a gondolkodásnak azt az eltévelyedtségét, mételyezett voltát, mely a bűnt a bűntevő szemeiben teljesen igazolja, sőt szükségszerűvé teszi, mint az

«igazságszolgáltatás cselekedetét.» Hiszen a büntetőjog maga sem zárkózik el a gondolkodás útát vesztett működését figyelembe venni. Hát lássuk ezt az anarchikus eszmét önmagában, hogyan fejlődhetik, hogyan válik tanná, melynek aztán rendeltetése, tovább terjedni «a tettekben nyilvánuló propaganda» által.

L. bajtárs, a ki ma körülbelől harmincz esztendő, sem apját, sem anyját nem ismerte. Nagyapja nevelte föl és iskoláztatta. Jól tanult, sőt olyan heves vágy lepte meg az ismeretek után, hogy a kézimunka sehogyan sem volt kedvére. Egyedül a vallás taníthatta volna meg rezignálásra. De a mint a misén résztvett, énekelvén a kórusban, a vallást «csak a kulisszák mögött» látta. Az iskolából kilépve, egy fűrészmalomban kapott alkalmazást. Tizenegy órai munkájáért másfél francot kapott. Mert nem volt valami izmos testalkatú, csakhamar az üzlet összes embereinek a minde-nese lett. Kizsákmányolták minden módon, valóságos állati élet volt ez. Vajjon micsoda bünt követtünk el? kérdé magában, hogy ilyen kényszermunkára vagyunk kárhóztatva? És van egy semmittevő, parazita osztály, mely az ő munkáján hizik. A gazdag, a ki semmit sem produkál, bírja az egész földet. Mi az oka ennek az iszonyú egyenlőtlenségnek? Ez alatt pedig folyton tanulni akart tovább és tanult is. Volt egy találmánya: egy gázmotor-szerkezet, de pénz híján nem tudta értékesíteni. Ugyanez az ok tartotta vissza, hogy az orvosi tudományokban kiképezze magát. Így voltak ürügyei bőségesen, hogy intelligentiája által saját társadalmi helyzetén jóval fölülállónak képzelje magát. A tudvány egészen ittasulttá teszi. Meggyökeredzik benne a gondolat, hogy idejét jóval megelőzte és ha eszméit nem látja még elterjedve jobban, oka az, hogy a szűk agyak nem képesek azokat befogadni. Mikor az ember mindenütt csak rohamos haladást lát, hogyan maradhatna a társadalmi fejlődés hátra a többi

mögött? Abban a korban, mikor a tudományok megadták a lehetőséget, hogy boldog legyen. Forradalomnak kell jönni, mely semmivé fogja tenni az eléje emelt gátokat. Íme közép-typusa a szekta követőinek. Vannak közönséges gonosztevők köztük épp úgy, mint érzékeny emberek, a kiket az anarchizmusba képes hajtani egy oly látomány maga, hogy egy műhelyfőnök tettelesen bántalmaz egy fiatal tanonczgyereket, ez az egy tény elégséges lévén, hogy meggyűlöltesse vele «a tekintély és felsőbbség iszonyatosságát.» (P. Desjardius: L'Idée anarchiste, Revue polit. et littéraire LII.)

Azonban az eszmének még rendszereződnie kell. Oda kell állítani a boldogságot, mint általános emberi jogot, sőt egyedüli célját az életnek. Azt, hogy az ember természettől jó és képes a boldogságra. Az abszolút egyéni szabadságot, mint a boldogság feltételét. (Tedd, a mit akarsz — mondja a doktrina.) A külső vagyis társadalmi és a belső, vagyis erkölcsi korlátok mesterkéltség voltát, mi a szerencsétlenségnek és gonoszságnak egyedüli szülőoka. Végül az emberi természettel ellenkező korlátok felállításáért való felelősségnek amaz osztályra való háritása, mely a dolgok mai gonosz, mesterkéltség állásáért egyedül hibás és annak szükségszerűsége, hogy a múlttal szakítva, a társadalmi és erkölcsi korlátok végleges megsemmisítésével a dolgoknak egy egészen új rendje álljon elő, mely természetesen jó és boldogságot hozó, — egészíti ki a rendszerré váló anarchikus eszmét, mely a negatív (destruktív) és pozitív tanok egész sorozata. Megtagadása a tulajdonnak (A tulajdon rablás. Proudhon), a hazának (A haza csak egy szépen hangzó szó, semmi más. Grave.), az államnak és benne minden fensőbbség és tekintélynek (Sem Isten, sem felsőbbség. Blanqui). Másrészt állítása annak, hogy minden szervezet, bármily berendezés ellensége lévén a célnak, a társadalmi forradalomnak csak az lehet rendeltetése, hogy egy oly közületet teremtsen, melyben

az egyed nem lesz senkinek alárendelve, egyedül önnönmagának. A miből aztán az a két positiv tan következik, hogy mindenki azt tehet, a mit akar, és hogy minden mindenkié. Ezeknek az eszméknek megvalósítási ideje, mint egyik tanítójuk mondja, egy oly társadalmat fog mutatni, «melyben nem lesznek semmiféle tekintélyek, melyben az emberek a legtökéletesebb egyenlőségben fognak élni, a nélkül, hogy új előnyöket hoznának be az eldobottak helyébe; oly társadalmat, melyben ennek semmi joga, hatalma nem lesz az egyén fölött és melynek semmi esetben sem lesz az az egyén föléldozható azzal az ürügygel, hogy érdeke ellentétes az egyén érdekével».

Az egyéni szabadságnak lehető legnagyobb körü kiterjesztése, a társadalmi hatalomnak a lehető legszűkebb körre való szorítása, megsemmisítése alap- és közös vonása már a tan első apostolai elméleteinek. Ez eszme kivitelének módja, a rombolás, melyet a laikus felfogás az anarchikus tanok summázatának tekint, hasonló szükségszerűséggel állítatik elénk az első elmélethirdetők által, Proudhont még nem számíthatni alapítói közé, ő e tannak csak előfutára volt. De határozott formában lép már elénk az elmélet Bakunin, Stirner és Nietzsche műveiben. Bakunint a hegeli bölcsészet foglalja el kezdetben. Abból kiindulva folytatja bölcsészeti tanulmányait, melyek elméletéhez vezetik. Ő neki is, mint Schopenhauernek, az élet maga a rosszaság. Bakunin is positiv és negativ fölött értekezik, ez az a két sarkpont, melylyel mindent vonatkozásba hoz. A negativ a legfőbb jó, a positiv pedig minden bajoknak a kútfeje. Meg kellene változtatni a világot, mely mindenütt csak igazságtalanságot mutat; de nem lehet megváltoztatni szépszerével, hát romba kell dönteni. Az anarchistáknak nem voltak oly szigorú következetes doktrinair-jeik, mint a socialistáknak. Proudhon az egyén autonómiáját követelte ugyan szüntelen, de ezt

inkább eszköznek, mint czélnak kívánta tekinteni, inkább gazdasági ábrándjai megvalósítása föltételének, mint az emberi boldogság való alapjának. Kropotkin művei a naiv és szenvedélyesen kifakadó hangnak oly vegyülékei, hogy rendszerről nála szó nem lehet. (Paroles d'un révolté. Conquête du pain.) Az anarchikus doktrinák állandó továbbfejlődésének alapul azonban Stirner iratai szolgáltak. Voltaképen az anarchikus tanokat terjesztő iratok mind Stirner híres könyvéből táplálkoznak később (Der Einzige und sein Eigenthum, 1845.), legfeljebb rontva azon, homályosabbá téve, a mit ő oly hámulatos tisztasággal, logikával levezetett, mely tanoknak majdnem összeségét adja könyvének «Selbstgenuss» című fejezetében (330. old.). Stirner az anarchikus tanok egyik legradikálisabb képviselője. Az embernek joga lévén a legföltéltenebb szabadságra, nem vethető alá semmi korlátnak. Eszméink csak zsarnokoskodnak felettünk. A jogok és kötelességek csak amulettek, miket a jámborok a szivük fölött hordanak. Egyedül az «én» souverain, mely előtt semmi más nem számít, állam, vallás, humanitárismus, mind semmivé válnak.

Az ilyen szavaknak: jog, kötelesség, morál, semmi értelme. Maga ez a szó: igazság sem jelent semmit. A gondolatok az «én» teremtett művei, valami igazságban hinni annyi, mint lemondani az «én»-ről. A szabadság eszméjét magát is csak az «én» istenítese érteti meg. Abban az arányban vagyok szabad, a mily arányban erős vagyok; csak az az igazi szabadság, melyet mi magunk veszünk magunknak. Stirner alapeszméje, úgy a mint ő azt kifejti, mely nem egyéb, mint annak állítása, hogy csak mint egyedek vagyunk. — hogy nem úgy kell magamat tekinteni, mint egy, a többiek mellett álló egyedet, hanem mint az egyetlen individuumot, mely nekem létezik, melyhez tartozik minden más, emberek és dolgok egyformán abban az arányban, melyben erőm

megengedi azokat hatalmamba keríteni vagy magaménak akarom őket, ez az alapgondolat mindenesetre egyike a legnehezebben érthető dolgoknak, de egyszer elfogadva, kérelhetlen, biztos logikával levezetve látjuk abból mind a többi tanokat.

Míg Stirner a souverain «én»-t tette philosophiája alapjává, Nietzsche inkább Schopenhauer-hez közeledett. A «Wille zum Leben» helyett azonban egy más alapvető formulát állít fel, a «Wille zur Macht»-ot. Ha könyve mégis mint a szabadság egyik legtúlzóbb védője tekintetik, oka az, hogy ő a legféktelenebb szabadságot reklamálja ugyan, de azért, hogy az uralomra képesebbek alávessék a többieket. Jog és kötelességnek, igazságnak és morálnak épp úgy semmi értelme sincs nála sem. Semmi sem igaz, szabad minden — mondja az előbbivel nagyjában megegyező fejtegetések után. Senki sem fejtette ki következetesebben a szabadság eszméjének azt a túlzott felfogását, mely visszhangzik a későbbi anarchista-írók műveiben, mint ez a két társadalom-philosoph; a szabadságnak ama szertelenségét, mely az egyik szerint a legitim despotismushoz vezet, másik szerint pedig a társadalmat egy banditavilággá változtatná.

A szabadság eszméjének téves, elcsavart felfogásából indultak ki mind az anarchikus elméletek. A szabadság eszméjének téves alapon, téves okoskodással szertelen kifejesztetése vezetett az anarchismushoz, éppúgy mint az egyenlőség eszméjének hasonló túlzása teremté meg a kommunista-elméletet. A szabadság nekik nem kötelességek összege, feltétele minden társadalmi haladásnak, hanem pusztán jog, élvezet. A polgári és politikai szabadság helyes értelemben korlátokat szab mindenkinek, a hatóság hatalmának épp úgy, mint az egyesek és a tömegének. Nem ez az áldozatokat követelő, emberi szenvedélyeinkkel ellenkező szabadság kell nekik, hanem az az abszolút, mely fenntartás nélkül azt teszi, a

mit akar. Mert ez szerintök a boldogság mellözhetlen feltétele.

Ki állította először, hogy az ember szabadnak születik, s mégis szolgaságban sinylődik, hogy ebből származik minden baj, mely létünket megmérgezi? Rousseau mondja, az összes anarchista apostolok tulajdonképeni kiindulási pontja, hogy az ember szabadnak születik és lánczokban van mindennütt. (*Contrat social* I. 1.) Rousseau mondja, hogy vissza kell térni a természeti állapothoz. Az anarchista írók nemkülönben hangoztatják, hogy csak a természet abszolút uralma, midőn az ember visszatért az állati ártatlansághoz, fogja meghozni a tökéletes szabadulást. Kropotkin herczeg könyve (*Conquête du Pain*) és Gravenak, a «*Révolte*» egyik főmunkatársának műve (*La société au lendemain de la Révolution*) elég képet ad arról, hogy néz ki a jövő anarchikus társadalma. Tabula rasa-t akarnak ők csinálni a mai társadalom összes megrontó tényezőinek helyén, de mégis megakarják hagyni a tudomány vívmányait. Nem kell tulajdon, nem kormányhatalom, de az ipar és tudományok haladásában azért nem szabad egy pillanatnyi megállapodásnak sem történni. Különös vegyítése a Rousseau-fele tanokhoz a saját okoskodásaiknak.

Társadalombölcselek igyekeznek kimutatni az anarchismusnak társadalmilag kivihetetlenségét, erkölcsileg képtelenségét, belső ellenmondásait. Mindazáltal napról-napra növekszik a társadalom szerencsétleneinek, az eltévelyedetteknek és közönséges gonosztevőknek az a nagy, vegyes tábora, melynél rettenetesebb még nem fenyegette a társadalmat, mely új elméletével egész más értelmet adott az «*anarchia*» szónak. (Tudvalevő, hogy először ily értelemben Proudhon használja; a régi állambölcselek azt soha sem állították volna az önkormányzat végső fokig való megvalósításának, az emberiség előhaladása legutolsó fokozatának.) E táborral

szemben, mely a szenvedő emberiség megmentésére chi-maerákat és gyűlölséget nyújt csak, a másik rész igyekezik megmenteni a társadalmat. Számosak e mentés módozatai, de a legsikeresebb eljárásra kilátásuk azoknak lesz bizonyára, a kik nem idegenkednek annak megfontolásától, hogy vajjon az anarchismus, ha megvalósíthatlanságánál s ellenmondásainál fogva politikai elv nem lehet, csak egyszerű eltévelyedettsége-e a gondolkodásnak — nem egész társadalmi rendünknek, nemzetünknek szükségszerű folyománya-e? következése csak soknemű ellentétei s egyenlőtlenségeinek. Hogy egy akár forradalmi, akár anarchikus tábor keletkezhesék — mondja egy politikai író — kell, hogy az anarchia előbb azoknak az embereknek életfeltételeiben kitört legyen, kik ezt a táborot alkotni fogják. (Funck-Brentano: La politique, p. 198.) De mily megnyugvással tekintsen a szemlélő a jövő fenyegető fejleményei felé, mikor a társadalmi test egyik legnagyobb ismerője maga is azt tanítja, hogy ennek a testnek bajai vajmi nehezen gyógyíthatók. «Ha egy társadalom egeseinél a tökéletlenségnek bizonyos foka meg van, bármily találékony eljárás sem fogja meggátolni, hogy ennek rossz következményei ne legyenek. Meg lehet változtatni ezeknek a káros következményeknek formáját, a helyet, hol kitörnek, de a bajtól szabadulni nem lehet.» (Herbert Spencer: Study of Sociology I.) Lehet-e várni, hogy megszabadul ettől, a társadalmi nagy forradalmat szóval, tettel előkészítő «társak» munkájától, a kiknek alapelve, hogy az ember szabadságra termett s ma mégis szolgaságban sínylik, s hogy az igazságtalansággal szemben a forradalomhoz kell appellálni, mert soha nem ment még végbe haladás békés evolútióval, mindig hirtelen támadt forradalom való-sította meg.

Dr. Balogh Arthur.

A CLASSICA-PHILOLOGIA MINT TÁRSADALOM-TUDOMÁNY.¹

Alig van tudomány, mely régibb keletkezéssel dicsekedhetnék, mely például minálunk a művelők nagyobb számát tüntethetné fel, s mely a nevelés rendszerét tekintve, nagyobb fontossággal bírna, mint a classica-philologia; de viszont alig van tudomány, mely oly kevéssé adott számot feladatának mivoltáról, oly kevéssé alapította volna meg igaz tudásának feltételeit. Tudom, hogy minden tudomány ez elengedhetetlen sine qua non-ját, ezt az empirikus tudástárgy fölé helyezett bölcseletet, melynek feladata a szakmunkásságnak methodusán és irányán kívül közvetve szükséges előismereteket szolgáltatni, sohasem tekintették, s főleg újabb időben nem tekintik különös fontosságúnak. Vagy ki molestálná a történetst a történetbölcsélettel? Ki követelné meg, hogy mielőtt történetírásához fog, tárgyának mivoltáról fogalmat alkosson, a történet tényeit factoraira bontsa fel, s egyszersmind azon ismeretekkel rendelkezék, a melyek functióinak megértéséhez szükségesek. A történetész nem philosophus, nem psychologus, sőt bár folyton társadalmi problémák megfejtesével kell foglal-

¹ Alább kifejtett nézeteim párisi tanulmányaim eredményei; nehez nem akként gondolkozni, mint a hogy a milieu maga ránk parancsolja. *Szerző.*

kozni, maga a társadalom-fogalom sem tartozik szükség-szerű tudós-conceptiói közé.

Mi a classica-philologia? Talán maga a classica-philologus jőne a legnagyobb zavarba, ha megkérdeznék tőle. A tudomány körén belül történetileg kifejlődött irányok egyikét vagy másikat mondaná annak. Rendkívül tanulságos Boeckh e kérdésre vonatkozó fejtegetéseit olvasni; a mit annak idején mondott, az manapság is igaz. Lesznek, kiknek a főtnevezett tudomány archaeologia, abban a megszokott modern értelemben, ismét kiknek nyelvtudomány, kiknek kritika, irodalomtörténet vagy a tágértelmű humaniorák. Boeckh maga történettudománynak mondja, s e felfogását azzal a korabeli sajátos philosophiával fejezi ki, mely a tényeket idealis természetökben, s nem realitásukban tünteti fel: a classica-philologia a «megismert megismerése».

Csak magam köré kell tekintenem, csak a franciaországi viszonyokat kell egy kissé mélyebb figyelemmel vizsgálnom, hogy az előbbi állítás e helyről is specialis bizonyítékot nyerjen. A szöveg-kritikát, a német tudósok e dédelgetett gyermekét, csak nehezen találjuk fel; megelégszik szerényen az École des hautes études két egyórás collegiumával, s még ekkor is oly gyenge támogatásban részesül, hogy például Tournier, a kinek conjecturáit különben a «fölösleges» epithonnal szokták nem ok nélkül német recensensei megtisztelni, három-négy ember előtt beszél; a Sorbonne conferentiái practicus előkészítők, a cours-ok fényes oratiók: a systematicus szövegkritikát mindkettő természeténél fogva kizárja.

De ha Franciaország tudományának ezzel a másutt praedomináló nagy hatalommal nem kell számot vetnie, ha ez bármely más felfogás monopoligényeit nem teszi kétséssé, az ellentétes irányok küzdelme azért meg van Franciaországban is. Az epigraphicával támogatott institutiók történetének s az «ideák» ismertetésének harcza ez; mindkettő

a valóságos philologia nevet arrogálja, egyik sem törődik vetélytársának eredményeivel; az előbbi Foucartban, a Collège de France kitűnő tanárában, a philologia legszámottevőbb tagjában talált vezérképviselőre, az utóbbit a Sorbonne tanárai, a coursok főkép dilettansoktól látogatott előadásain fejtegetik. Talán említenem sem kell, hogy e kikerülhetetlen dilettantismussal ellentétben az epigraphicus történetírás a leghatározottabb szakművelés körén belül marad; de nagyjában nem is emelkedik azontúl, a mit praegnans értelemben az alatt érteni szokás; a fixirozható materialis adatok képezik nemcsak közvetlen, de mondhatnók, egyedüli gondját. Franciaország különös viszonyaiból fejlődött ki, annak az inscriptiók lelethelyeivel való összeköttetéséből, Rómában és Athenben alapított szakiskoláitól támogatva; s az e téren kifejtett irodalmi munkásságnak a francia philologia sok szép eredményét köszönheti: az öreg mester mellett az újabb generatio számottevő tagjait mintha csak ez iránynyal kapcsolatban lehetne fölemlíteni.

Néhány magyarázó szót igényel az ideák ismertetése. Például Croiset előadásait veszem, a ki az idén az V. és IV. század vezérlő eszméit tárgyalja az athéni társadalomban. Téves volna azt feltételezni, hogy az itt hallott ideák története talán azzal helyezhető egy rangba, a mit nálunk «az ókori szellem» oktatásának neveznek, s a mi alatt tényleg semmit sem kell érteni; legalább tapasztalásból tudom, hogy róla azok adhatnak legkevésbé számot, a kik legtöbbet hordták szájokban. A Sorbonne előadásain a moralis és intellectualis képzetek evolutióját, a kutatástárgy e legmagasabb s legfontosabb részének történetét hallhatjuk; mindazt, a miért egyedül érdemes történetet írni és tanulni, s a mi az egyedül felhozható indokot szolgáltatja arra nézve, hogy a mult tényeit és egész historiáját emlékünkből tartsuk. A mily kifogástalan a kutatás ez objectuma, oly jogosult vele szemben a követett eljárás-

mód után kérdezni; realis eredményeit csak az utóbbinak appreciálása által mérlegelhetjük. Az ideák ismertetésének a történeti factumok és kapcsolatok összeségén kell nyugodnia; tényleg azokon nyugszik-e s a tudomány mai állapotát tekintve, csakugyan nyugodhatik-e rajtok?

Az epigraphikus irány az utóbbi kérdésre nemmel felel; én azt gondolom, hogy az évszázadokon keresztül folytatott minutiosus kutatás feljogosít kevésbbé pessimistának lenni; ha a tudás és érzés evolutióját nem az egyedül lehetséges elvek szerint tárgyalják, az ok nem az adatok hiányában, az ok a methodusban, a classica-philologia hiányos ismeretelméletében rejlik.

Az ideák ismertetése, még azon magas niveaun is, melyet Franciaországban elért, annak a kellemetlen veszedelemnek van kitéve, hogy régismert általánosságok szakadatlan sorozatává lesz, melynek legföljebb a nyelvbeli kifejezés, a szónoklat tours-jai képesek némi frissiséget kölcsönözni. A francziáknál, a nyelv nagy mestereinél, az ócskaság vagy trivialitás hibáját mégis valami compensálja. Ugyancsak ők hamarább juthatnak ahhoz a másik expedienshez, mely az adott historiai tényeken keresztül egy előre megconciált szempontot juttat érvényre, mely a tényeket ennek a specialis ideának kutatására használja fel, de mely a történetet nagyon könnyen tendentiosussá alakítja s itt gyakran azzá is teszi. Hibáitól eltekintve, e módot éppenséggel nem ítélnéljük el; a végleges resultatumok fontos előkészítőjét kell benne látnunk; minden synthesist csak előzetes analysis útján érhetünk el, s a hol ismereteink az összes felfogására nem elegendők, még az ideák világában is a részek külön tárgyalásával kell a kezdetet megtenni. Smith legjobb példát szolgáltatott reá, midőn nemzetgazdaságtanában az egoismust, erkölcstanában az altruismust teszi kizárólagos principiumává. De a czél a synthesis marad, az az összetétel, a hol minden

ténykedésnek, institutumnak s az azok alapját képező érzelemnek és gondolatnak a maga adaequat helyét megtaláltuk, azon félreértések és hibák nélkül, melyeket az egyesnek különtárgyalása fontosságának természetes túlbecsülése folytán magával von.

Hosszasabban beszéltem a franczia philosophia ez irányáról; jeleztem hibáit, jeleztem a hibák okát. S az utóbbi egyenesen eredeti kérdésünkre terel vissza, hogy a feltüntetett ellentétek megfejtését s tévedéseik kimerítő magyarázatát egyformakép adjuk, mi a classica-philologia?

Hogy kutatástárgya a *multra* vonatkozik, az *evidens*; hogy ő maga ilyformán történettudomány, e szót a tágabb értelemben használva, a felett nem lehet semmi kétség; róla megalkotandó fogalmunkat is teljesen attól a felfogástól tettük függővé, a melylyel a történet mivoltát s a történetírás feladatát concipialjuk.

Boeckh-kel együtt az utóbbit a megismert megismerésének ítéljük? Bizonyára nem; magát a történet fogalmát hamisítanók meg vele, a mely ha öntudatos lények cselekvéseként tűnik is itt-ott elénk, még ez esetekben is a mult reproducált öntudatán kívül e subjectiv tényezővel nem adott objectiv magyarázatot igényel. Mit értünk tényleg történet alatt? A szóban rejlik saját magyarázata; ha a szokásos restrictiót alkalmazzuk reá: egyszerűen mindaz, a mi az *emberrel* activ vagy passiv szerepkörében történt, a mit érzett, gondolt, cselekedett és a mit vele tettek; s ugyanennek elmondása, megértetése a történetírás.

Mindjárt e definitióval kapcsolatban szükségszerűen a társadalom fogalmát kell bevezetnünk. Eltekintve attól az eléggé ismert és hitelesített ténytől, hogy a mit manapság nagyobb joggal egyéni *productum*nak mondhatunk, csak a társas együttlés tette lehetségessé, annak legeredetibb nyilvánulásaival különben is csupán azt a szükségszerű kapcsolatot

fejezzük ki, mely az embernek egymásra gyakorolt kölcsönhatását megmagyarázza, s mely így a történet megteremtője lesz. S azonkívül mi szolgáltatná tudományunk számára azt az elengedhetetlen egységet, mely nemcsak azért követelmény, hogy a mult szétszórt tényeit maga alá subsummálja, de egyszersemind e tények kiválogatásában a legfontosabb érték-meghatározó? Hozzátehetnők, hogy eleintén az egyedüli, midőn az individualis kiválóságok még nem képezhetnek ily-forma centrumot. A classica-philologia tényleg a görög és római társadalom története lesz, a hol teljesen eltekintek attól a kérdéstől, hogy a két különböző történet evolutiójának egy magasabb egységbe való foglalását miféle okok tehetik lehetőségessé.

A történettudomány természete már az eddig mondotakból is kellőkép kitűnik. Keretet teremt magának: e keret a társadalom; a realis tényeket mintegy sortirozásnak veti alá, fontosságuk szerint mérlegeli, egymás mellé és egymás fölé helyezi, de mindig e kereten belül s erre való tekintettel. A mult realis világán az abstractiónak egy bizonyos nemét hajtja végre; eltekint a mellékestől, esetlegestől annak az egységnek alapján, mely szintén a realis tünemények abstractiója s mindazt, a mi lényegesnek fönmarad, olyan organismussá fűzi együvé, a mely a társadalom organismusának megfelelő. Ez csakugyan a történettudomány idealis typusa; ilyennek kellene szükségkép lennie, hogy ha adaequat keletkezését objectumának, magának a társadalomnak első kifejlődésétől, midőn csak az összeségnek van még története, épp annyi idő választaná el, a mennyi szükséges, hogy a multat tárgyalhassuk: egyszerűen a társadalom idealis képmása, photographija; maga a külsőleg megnyilatkozó erkölcsi világ, miután a megismerés modificáló retortáján keresztülment. Ilyennek találjuk tényleg a tudomány mai színvonalán a történetírást, ilyen ennek ama specialis viszonyokra vonat-

kozó fajja, a classica-philologia? Ha nem ilyenek találjuk, magában a társadalom evolutiójában fogjuk a magyarázatot reá megtalálni.

Nem a socialis fejlődés részletezéséről van itt szó, csupán egy markáns jellemvonásáról, mely a munkamegosztás elvében talál kifejezésre. A haladó társadalom e characteristicumának alapja rendkívül egyszerű; a növekvő emberszám növekvő igényeket támaszt, s ez minden téren az eredeti egység szétbontására vezet. Így oszlik meg a hatalom a maga inferens részeire, így látjuk a társadalmi munkát specificálódni. A mindennapi élet legbanálisabb tapasztalatai a fejlődés ez általános menetéhez példakul szolgálnak.

A tudomány első ízben nem mint a társadalmi tüne-mények összességére irányuló törekvés jelentkezik, nem kell sok ideig az okok után kutatni. Az egyénileg jelentkező a primitiv ember előtt közvetlenebbül adott; a történet általános feljegyzéseit, inscriptióit megelőzve, ott találjuk a mondákban megőrzött egyéni hőstetteket. De a theoretikus hajlamok első megnyilatkozásánál csakugyan az egyes tudományok helyett az összességet contempláló philosophiával van dolgunk. Persze e legabstractabb, egységet postuláló gondolkozás, a philosophia először nem a társadalom complicált tényeire, hanem a bizonyosabb s a rendezésezés nagyobb kilátásával kecsegtető objectiv világra, a külső természetre irányul; sőt az exact tudományokban tett első lépések is a társadalmi philosophia megalakulásának előfeltételei. De ha a fejlődés menetén a megalakulás lehetősége előáll, ez a sociologia csak épp oly összességet tekintő egységes philosophia lesz, mint a hogy az exact tudományok a természethölcselet egységében adva voltak, s különéletök első stadiumában még mindig, ha nem organikusan összefűzött, de legalább egymás mellé rendezett egységet alkotnak.

A sokratesi sociológiával egy időben, sőt már azt meg-

előzőleg fejlődik ki a társadalmi történettudomány. Valóban a városalapítók első krónikásait, s a classikus aera nagy historikusait szempontjok általánossága jellemzi. Akár egy körvonalozott kis hely, akár egész Hellas, sőt az ismert világ történetét adják, a viszonyok összeségét tekintve teszik ezt. A sokratesi sociologia később egyéni erkölestanná alakul át s további fejlődésének nyomait csak Aristoteles Politikája hagyta reánk; a történettudomány a disciplinák végtelenségévé oszlik szét, a hol a biographikus, archaeologikus, irodalomtörténeti munkálatok az eredeti egység ugyanoly felbontását tüntetik elő, mint amott. S mindez elősegítve, vagy legalább is hasonló okokból előidézve, mint a socialis élet munkamegosztása, egységes functióinak szétदारabolása. A mit itt a növekvő emberszám, azt ott a növekvő tudástárgy teremtetten meg eredményül.

Szükséges a classica-philologia történetét elmondani, hogy a fejlődés hasonló menetét mutassuk ki nála! Nem elegendő tudni, hogy a renaissance törekvéséből, mely nem kevesebbet foglalt magában, mint az egész ó-kor újólagos restituálását, az átéltnék újólagos átélését, a francia iskolának a tudnivalók összeségét felölelő polyhistorismusán keresztül és a mult század végén s a mienk elején fölvetten némely egységisítő kísérletek után, tudományunk manapság a szétदारabolás azon stadiumába jutott, hol nemcsak minden szerzőnek, nemcsak munkának, de mintha azok minden gondolatának, minden mondatának is külön commentátorai lennének. Valóban nehéz a tudományos specialisságot látni s a srófkészítők classikus példájára nem gondolni. Nemcsak a lelki világ s ennek materialis feltételei között, de külön e két sphaera legközelebben s legösszefüggőbb tüneményei között is megszűnt az összeköttetés.

Távol van tőlem az a félreértés, mely a bármely téren is előállott munkamegosztás előnyeit nem tudja appreciálni.

Annak szembeszökő érdemeit, éppen a classica-philológiát tekintve, joggal hangsúlyozhatjuk; épp itt sok olyat hozott az exact ismeretek körébe, a mi a nélkül örökre elveszett volna számukra. Hogy az egyéni önkénynek, a raffinált mesterkedésnek ezzel együtt épp oly tág tere nyílt, mint a fölösleges hangyaszorgalomnak, mely haszon nélkül tesz gyűjtő mániájának eleget, azt bizonyára lehetetlen annak be nem látnia, ki a classica-philologia munkálkodását csak némileg is figyelemmel kíséri; hol van az abstract idea, melyet holmi kedvencz czégér útján, például az állított vagy tagadott «hitelesség» aegise alatt philologusaink már el nem mondtak? De ne keressük ott a haszontalant, a hol a hasznosnak már csak azért is túlsúlyban kell lennie, mert tudásunk alapját e részlettanulmányok szolgáltatják. Amellett nemcsak a classica-philologia követi a munkamegosztás e túlajtott elvét, de ugyanazon öntudatlan hajlandóságtól indítatva majdnem minden tudományunk, legalább is a történetiek; ha az ó-korral foglalkozó társadalmi tudomány jobban, az ok tárgyának sajátosságában rejlik. Megvan a szétdarabolásnak magyarázata, megvannak mentő körülményei, de justificálása nincs meg; s midőn az elkülönítés és specializálás helyett a phenomenák egységét s az azon alapuló egységes tárgyalást, az egységes classica-philológiát hangsúlyozom, ez nemcsak azért jogosult, mert minden exclusiv iránynak ellensúlyozóra van szüksége, s hogyha egyedül dominálja a teret, épp azt kell hangsúlyoznunk, a mit meg nem ad, sőt azt, a mit az ellentétek örök törvénye szerint egyenesen kizár. A két irány nem mint egyenjogosultságú rivalis áll szemben, hisz a postulált egység egyedül képes a specializálás inferens hibáit kicorrigálni, melyekben ez a czélt az eszközzel cseréli össze s a tudás fogalmát meghamisítja.

A classica-philologia czélját már is körülírtam, mint az ó-kor két classikus társadalmának teljes ismeretét.

Hogy ez általános tudást csak részlettanulmányainkkal érjük el, ez magán a célon keveset változtathat; hanem mindenki közeledhetik az ideálhoz, munkásságát nem kevésbé az ideál szem előtt tartásával végezheti.

Hát tényleg mindaz, a mit ezeken meg ezeken a legminutiosusabb fejtegetésekkel eredményként felmutatnak, nem e cél érdekében történik-e? S nem vállalkozik-e tényleg itt-ott a legkiválóbbak közül e részletek összegező feldolgozására? Az utóbbi ritka kivétel, s annál ritkább lesz az idők folyamában, mennél kevésbé számol a specialis kutatás azzal a körülménnyel, mely épp a végcél érdekében a válogatás nélküli, «minden» gondolatának természetes határokat szab. Igaz, a mult cselekedeteit, tényeit akarjuk megismerni, s mintha a mult-fogalom velök szemben minden érték meghatározást megszüntetne; mintha a manapság currans tudományos elvnek tényleg igaza volna: a tudós előtt semmi sem csekély; de a multat emberek teremtették, s mi, a jelen emberei, törekszünk ismerete után. A szemlélő és szemlélt közössége a mult történetében is szükségszerűvé teszi a differentiatio alkalmazását; a ki a multat a jelenért írja, külön szedi mindazt, a mi előttük lényeges; mondanom sem kell, hogy realis szempontunkból téves út, bármily önkénytelenül is jussunk itt-ott valamennyien reá; a ki a multat a maga realitásában kívánja felfogni, az egyedül jogosult törekvés, nem kevésbé válogat a mult fejlődésében, a mult emberei előtt lényeges között. A történet factumait, az írók szavait, egyszóval az összes hagyományt a végtelenségig lehet felbontani, külön-külön magyarázgatni, ha egyszer a részletezésre vállalkozunk; a tények elszigeteltségében csakugyan meg is szűnik a fontos vagy kevésbé fontos attributum; de a részletezőknek még akkor is, ha végeredményben az egység ideáljáért gondolnak fáradozni (és hányan gondolják?), be kell azt látniok, hogy munkásságukat e cél határolja körül, s hogy

önkéntelenül is, midőn az *elszigetelt*, a *különálló* összes felmutatni valójok, a czélt az eszközzel cserélik össze, mert az előbbi — még egyszer mondom — mindig az egység marad.

Ez imént leirt veszedelmes tévedést csak arra a másik általánosabb tévedésre lehet visszavezetni, mely a tudás conceptiójának meghamisításában áll. Sohasem szabadna szem elől tévesztenünk, hogy a classica-philológiánál is társadalmi nyilatkozatokkal, a világ legcomplicáltabb tényeivel állunk szemben, hol minden tudomány ama fontos, majdnem egyedüli feladatát, az ok és okozat relatiójának feltüntetését a legnehezebb elérni. Igazságtalanság volna, ha valaki classica-philologusaink ezen egy bizonyos irányban tett fáradozásait kevésbe venné; de talán mondanom sem kell, hogy mindez egyszerűen az egyéni psychologia empiricus ismereteivel s majdnem exclusive a mult egyéni nyilatkozatait tekintve történt. Senki se kívánja tagadni azok érdemét, a kik mindazzal, a mit emberi elmeél csak kitünőt felmutathat, egy-egy költői gondolatot vagy egy-egy nagy államférfiú és hadvezér tettét a legtitkosabb egyéni rúgók feltüntetésével kívánták érthetővé tenni: ez bizonyára, a mennyivel tágabb teret nyit a merész és önkényes föltevéseknek, annyival «hálásabb» terrenum is; de mintha a történet tényeinek e közvetlenül adott kapcsolatai mellett azokat a kevésbbé feltünő összeköttetéseket is figyelembe kellene vennünk, melyek ismét a maguk részéről a mennyivel kevésbbé szemmeláthatóak, többnyire annál nagyobb tudományos bizonyossággal állapíthatók meg. Avagy, hogy a végtelen számban kínákozó példák közül csak egy tetszésszerintit válaszszak ki, tényleg kimerítettük egy államtvény ismeretét, ha szerzőjére s annak egyéni intenióra reducáltuk keletkezését s legfőljebb legszembetűnőbb eredményeivel számolunk be?

Magát a megalkotót, akár egyes, akár collectivum legyen

is, nem a múlt és jelen összes, vele érintkezésben levő fenomenái befolyásolták-e, s maga a törvény, a mint keletkezését a társadalmi okok gyakran kibontakozhatatlan összefüzdésének köszönheti, megalkotása után nem fogja-e szintén a társadalmi factorok szerepét átvenni, s a maga részéről is mindazon concretumokra, s ezek közvetítésével mindazon institutumokra messzemenő befolyását kiterjeszteni, a melyek vele contactusba léptek? A relatiók azzal a végtelenségével állunk szemben, a hol csakugyan gondolkozni és tennivaló elég marad örökkön történészeink számára, a kik a specializálás terén oly szívesen békülnek ki a végtelenség fogalmával.

A mint a kapcsolatok összeszövődése a társadalom minden nyilatkozatából egységet alkot, szerves egységet, a melynek, hogy képesen beszéljek, existentiája tartama alatt megvan centralis része, organumai, életfeltétele: úgy a társadalom maga is, egészében, egy ily felsőbb organumot képez. Ha előbb a classica-philológiától megköveteltük azt a tárgyalási módot, mely az összeségre tekintettel van, egyszerűen, a tudományak definitiójából, mint az összes ókori nyilatkozatok ismertetéséből indulva ki, most ugyanazt a követelményt még nagyobb nyomatékkal kell hangsúlyoznunk, midőn a tudás-objectum maga is csak ilyforma tárgyalást tehet lehetségessé. Csakugyan classica-philológiánk, sőt bizonyos általánosítással mondhatnók összes történettudományunk, legradicalisabb hibája, hogy a történetet inorganikusnak, különvéve a maga részleteiben tárgyalhatónak tekinti. A mit az emberi test ismereténél, sőt az egyes ember lelki világának feltüntetésénél senki kétségbe nem von, hogy a szokásos kifejezés szerint «a részek az egész ismeretét feltételezik», hogy csupán az organikus egység felvétele tesz minden részlegest érthetővé, az nyomban feledett vagy kevésbe vett igazsággá lesz, ha az általánosabb társadalom egységéről van szó. E félreértés meg-

hamisítja tudásunkat, s azután a mennyivel nagyobb és fontosabb kapcsolatokat, összeköttetéseket hanyagol el, annál kevésbé képes a történetismeretet magát abba a tudás-sorozatba beleilleszteni, mely végcélként az élet megismerését tűzi feladatúl, a mint ugyancsak ebből veszi kölcsön tudományunk első ismereteit. Átlépném a határt, ha az összes humaniorák ez ideális törekvéséről beszélni akarnék; de a tudás conceptiójának igaz felfogása alkalmat szolgáltatathatott, hogy egy szót szóljak arról az utolsó desideratumnról, melyet a mindenütt lépcsőzetesen általánosodó tudás minden társadalom realis ismertetésétől, a classica-philosophiától is vég-eredményben elvár.

A mondottak után tudományunk eljárás módja nem lehet kétséges; nemcsak objectumának minden nyilatkozatát, de ezeket mint egységet öleli fel; s a practikus kivitelben a tárgy szükségszerű restringálása semmit sem változtat a principiumon: a nyilatkozatok bármely fajának tárgyalása épp oly egységet fog feltüntetni, mint az egészé, éppen azért a társadalom egységének szem előtt tartásával történik. Az irodalomtörténet — egy azok közül — ne legyen a factumok krónikája, de épp oly kevésbé egyéni aesthetika; az úgynevezett «államrégiségek» ne az állam institutióinak egyszerű vagy elégtelen magyarázatokkal adott egymásutánja. Tudományunk és a sociologia összeköttetését is világosan láthatjuk mindezekből. A sociologia a társadalmi nyilatkozatok philosophiája, s ha eddigi állításainkat nagyjában belőle merítettük, a részletekben is majd ez fogja körülírt kötelességünket útbagazítani. Methodust és előismereteket nyújt, mint értekezésem elején már is mondtam; a mint maga a statikus tények kapcsolatában és azok evolutiójában meríti ki tudástárgyát, a classica-philológiát is, minden realis ismeret-kölcsön mellett, azzal a két fogalommal teszi járatossá, melyekre manapság leginkább rászorul: a simultán jelentkezők össze-

köttetésével és a successivák épp oly gyakran elhanyagolt történeti fejlődésével. Könnyű volna kimutatni, hogy a mondottonon kívül az előbbi fogalom, a relatiók fogalma mennyire fontosabb az ó-kor problémáinak, mint a modern történet egyénibb társadalmának megértésénél; e pont megvilágítását máskorra hagyom. Egyelőre megelégszem azzal, ha a classica-philológiával kapcsolatban talán nem egész jogosulatlanul az egészet és egységet tettem szótárgyává a külön existenciáért küzdő részlettanulmányok ellenében.

Páris, 1894.

Dr. Hornyánszky Gyula

AZ IDŐ ELMÉLETE.

— Második közlemény. —

Nem tartom elfogadhatónak azt a Horwicz-tól javasolt pótlását eme, különben csak hypothetikus, fok-theoriának, mely szerint azt fogadjuk el a lélek fő ismertető jelének képzet és érzet között, vajjon önkényüleg meg lehet-e az illető *P* képet változtatni, vagy nem. Ha igen, úgy merő képzet, ha nem, valóságosérzet forogna fönn. (I. Th. u. o.) — Nem tagadom, hogy eme módszerrel az, a ki hallucinációkban szenved, sokszor eligazodhatik az iránt, vajjon pusztá káprázat-e, avagy valóság, a mit lát; csak azt hibáztatom, ha valaki ezt a módszert ott hozza fel, a hol egy általános, a normalis hangulatú lélek részéről minduntalan alkalmazásba vett módszer képezi a kérdés tárgyát. Az egészséges embernél a képzetek soha nem lesznek hasonlók bizonyára a valóságos érzethez olyannyira, hogy ilyen elbírálásmódhoz kellene folyamodnia, — s még kevésbbé fogadom el, hogy ahhoz tényleg folyamodnék, vagyis, hogy ezen az alapon ítélné meg, vajjon nyert-e valóságos érzetet, vagy nem.

Az eddigiek tanulságait ráalkalmazva az általános tagadó ítéletek keletkezésének kérdésére, azt kell elfogadnunk, hogy a midőn a szemlélő elől *A* benyomás elragadtatik, nála a világos, esetleg élénk tonustól színezett, szemlélő állapot helyett egy homályos, halvány, tonus nélkül szűkölködő lekiállapot áll be. A laikus, illetőleg a pszichologikus

okoskodás finomságaihoz hozzá nem szokott elme már most hajlandó volna oly módon szólni tovább a gondolatot, hogy «mihelyt a szemlélő egy új, az érzőtől ily határozottan különböző lelkiállapotba jutott, indítottnak érzi magát, a rajta végbement változást egy bizonyos, a külső helyzetre, a tárgyi világra vonatkozó ítéletben ki is fejezni, t. i. ebben: „*A* nem hat”. Ez pedig alapjában nem más, mint az általános tagadó ítélet». Ez az első tekintetre igen tetszetős és itt közvetlenül kínálkozó okoskodás azért nem helyes, mert az általános tagadó ítélet nem indulatszó, mely a mindannyiszor beálló lelkiállapotoknak volna egyszerű megnyilatkozása. Ez az ítélet: «*A* nem hat» nyilván a felismerését foglalja magában annak, hogy most olyan állapot állott be, a mikor az «*A* hat» ítélet nincsen helyén. A pszichikai tényálladéknak leírása tehát nem teljes, ha csak annyit ismerünk el, hogy a lélek akkor, a mikor általános tagadó ítéletet mond, más lelkiállapotban van, mint mikor a megfelelő állítót mondja, — hanem hozzá kell tennünk; a léleknek egyszerűsmind szeme előtt lebeg, emlékezetében él ama másik lelki állapot, s nem mivel most más állapotban *van*, hanem mivel állapotát másnak *találja*, azért határozza el magát egy, az előbbbitől különböző, az általános tagadó ítéletre. Állapotváltozást elszenvedni és e változásról tudomásának lenni két dolog. — Az érzet eltüntével e feltevésünk szerint két különböző emlék marad fenn. Az egyik az érzet qualitativ részeinek az emléke, melyeknek összesége adja a sajátlag ú. n. képzetet, a másik ez a *mellékgondolat*: «az általam így elgondolt qualitativ jegyekhez tulajdonkép más közérzet tartoznék, mint a milyet tényleg érzek». A szemlélőnek szóval a képzettársulás törvényénél fogva akkor, a mikor a kérdéses qualitativ jegyeket fejében tartja, eszébe jut az a közérzet, melylyel ama qualitativ jegyek össze voltak kapcsolva, s azt találja, hogy ez a közérzet most nem

jár együtt ama tényleg csak gondolt qualitativ jegyekkel. Közérzetnek nevezem itt, hogy egy szóba foglaljam össze, azokat az érzéseket, melyek az érzés fokából és tonusából állanak elő. Ezen tekintetben vesz észre a lélek változást akkor, mikor *A nincs*, — persze nem oly értelemben, mintha tudná, hogy az érzet tonus az, a miben nála változás állott elő, hanem észrevesz mindenesetre annyit, hogy most *valami* nem úgy van, mint volt annak előtte, bár nem tudja megmondani, hogy mi az, a minek a hiányát érzi.

Engedtesék meg ezt népszerűbben kifejezmem. Az elmére nézve kétféle állapot constatálható. Az egyik az, a mikor valamely érzetnek tényleges hatása alatt áll: ez az érző állapot; a másik az, a mikor az érzet nem hat, de az elme az érzetre gondol: ez a képzelő állapot. Mind a két állapotnak meg van, hogy úgy mondjam, a maga külön íze; ez az, a mit fönebb közérzetnek neveztem. (Persze ennek nem az az értelme, hogy magának az állapotnak volna valami külön érzete, vagy a mint itt neveztem, íze, — hanem az, hogy mind a két állapotban érez más-más ízt, azaz közérzést a lélek; más-más íz van velök összekapcsolva és bélyegzi meg ez állapotokat.) Ez nagyon fontos dolog, mert a lélek tisztán ezen ízeknél fogva tudja ez állapotokat egymástól megkülönböztetni. Miért állítja az egyén, hogy *A* érzet, melyre gondol, tényleg nem hat reá? Felelet: azért, mert most nem érzi azt az ízt, melyről tudja, hogy mindig érzi, ha *A* érzetet hatásban levőnek mondja. Ha pedig észreveszi, hogy az az íz, melyet a képzelő állapotban érez, nem az, mint a melyik jellemzi az érző állapotot: vajjon nem az következik-e ebből, hogy a lélek visszaemlékszik az érző állapotnak ízére, vagyis, hogy ennek az íznek az emléke — mintegy utóíze — ő benne megmarad, ezzel méri, ezzel hasonlítja össze a képzelő állapot ízét, s így constatálja aztán a kettőnek különböző voltát.

Megjegyzendő itt, hogy ez a fejtegetés egyáltalán nem érinti azt a kérdést, vajjon akkor, mikor a lélek nem valamely egyszerű érzettől, hanem egy tárgytól nyilatkoztatja magát meghatottnak, — ez a tárgy, melyet mi mindenkor csak mint különös módon projiciált érzettömeget vagyunk képesek felfogni, mint ilyen, a mi szemlélő képességunktől függetlenül csakugyan jelen van-e vagy nincs? Ez metaphysikai kérdés, mely a mi fejtegetéseinkhez nem is tartozik. Én éppen csak azt a kérdést feszegettem, hogy miért nem mondjuk akkor is, hogy valami tárgy van előttünk, mikor csak gondolunk reá, és itt eldöntetlenül hagyom azt a kérdést, vajjon ennek az ítéletnek: «egy tárgy van előttem», van-e vagy nincs metaphysikai alapja és jogosultsága. Tény, hogy néha indítottunk érezzük magunkat arra, hogy egy tárgyat előttünk létezőnek mondjunk, — máskor meg, hogy annak ittlétét tagadjuk. S a kérdés csak az volt, mi indít minket e megkülönböztetésre? Erre csak a lélek érzelmevilágában lehet a feleletet keresni; de sohasem a tárgy természetében, objectiv tényálladékokban, szóval metaphysikai okokban, mert minden tárgy ránk nézve csak érzetscsoport, s minden ítéletnek indító oka csak érzet és képzet, mert az ítélet maga lelki functio.

A mi már most az általánosan tagadó ítélet megszületésének körülményeit illeti: bizonyos, hogy azt nem valami philosophiai okoskodás, a paradoxonok keresésének hajlama szülte meg, s nem egy távoleső, az adott jelennel *tényleg* össze nem függő *valami* képezhette az első illetén ítéletnek a tárgyát. Egy egészen concret alkalomnak, oknak kellett főnforognia, hogy az ember a távollevőt a maga beszédébe bevonja. Tudjuk, hogy az általános tagadó ítélet emlékezést kíván, vagyis az eltűnt érzeteknek képzet alakjában való megtartását. Már most milyenféle benyomások lehetnek azok, melyek a gyermek lelkét annyira be tudják

tölteni, hogy még távollétökben is visszagondol rájok? Mi lehet az, a minék ő a hiányát érzi? mert, hogy érzi, az mutatja, hogy ítéletében éppen a hiányát emeli ki ennek a valaminek. Nyilván nem más, mint a kellemes és kellemetlen érzettel járó benyomások, de semmi esetre sem azok, melyektől közömbösnek maradt; mert hisz a gyermekben a bár korán jelentkező elméleti érdeklődés még sincsen oly nagy fokú, hogy más, mint csak testi érzületét érdeklő benyomásokat tartson meg lelkeben akkor, mikor kívülről más jelenségek kínálóznak. Ezért én azt tartom, hogy a kellemes és kellemetlen az indító ok, mely egy, a külső világtól különböző belső világnak a megalkotását s ezzel párhuzamosan az adott világnak bizonyos ideálok szerint való mérlegelését előmozdítja, — mert ez, az ideálok szerint való megítélés, a szelleme az általános tagadó ítéletnek. Az első alkalom, melylyel a gyermek élvezete megszakadt, a mikor a kellemes benyomás elsiklott előtte, a nélkül, hogy élvezetével jóllakott volna, — az első alkalom, a mikor egy kínos benyomástól megszabadult. vetette meg belvilágának alapját, mert minden szándékos közreműködése nélkül megrögzik elméjében egy, a külső valóságtól különböző képe az élvezetnek avagy fájdalomnak, melyre visszagondol, s azt a jelennel összehasonlítja. Az eltűnt benyomásnak kellemes volta s hozzá képest a jelennek sivársága, — vagy akár megfordítva, a jelennek csillapító természete a szerencsésen eltávozott benyomások kínos voltához képest, szóval az egymást követő két benyomás érzetonusában nyilvánuló *ily határozott* különbség: ez okozza, hogy a gyermek megszűnjék a mindenkori adathoz ragaszkodni, és hogy elméjében egy kép, t. i. az élvezet vagy fájdalom kútforrásának képe megszilárduljon, hogy összehasonlításokat eszközöljön jelen és múlt állapota között, mely hasonlítását utóbb ezen ítéletben fejezi ki: «A nincs».

Valamint a gyermek eredetileg csak a kellemes természetű benyomásoknak a hiányát veszi észre, úgy a serdülő és a felnőtt ember egyebekét is, a mennyiben t. i. érdeklődik irántok, — megjegyezvén, hogy az érdeklődés is oly adatok felé szokott fordulni, melyeknek segítségével közvetlenül, avagy hosszabb-rövidebb úton valami kellemes érzetet sikerül megszerezni avagy kellemetlent eltávolítani. Tény, hogy csak olyasminek hiányát tartjuk constatalásra érdemesnek, a mi iránt érdeklődünk.

Íme a mult-ítéletről akartunk szólni, és csupa tagadó ítélet bonczolgatása lett belőle. Nem volt digressio. Mert tény, hogy mindaz, a mit a tagadó ítéletről mondtunk, ráért-hető a múlt-ítéletre is, melyről tudjuk, hogy csak a tekintetben különbözik a tagadótól, hogy minden múlt-ítéletet lehet tagadó jelen-ítélettel, de nem minden tagadó jelen-ítéletet a megfelelő múlt-ítélettel helyettesíteni. Nem minden «nincs» = «volt», de minden «volt» = «nincs», — a mit a magyar szóbeszéd, «volt, nincs» is elismer, mely nyilván azt akarja mondani: «volt = nincs». Azt a körülményt azonban, hogy a múlt-ítéletek helyébe tagadó jelen-ítéleteket lehet iktatni, itt munka-megtakarításra nem zsákmányolhatjuk ki. Mert először már az, hogy az emberiség *még sem* határozza rá magát a múlt-ítéleteknek egyszerű kiküszöbölésére, azaz, hogy nem mond a «volt»-ak helyébe egyszerűen «nincs»-et, már ez a körülmény is, egybevetve azzal, hogy nem minden *nincs* = *volt*, rámutat arra, hogy az emberiség valami több, illetőleg más értelmet érez a múlt-ítéletben, mint a mennyit a tagadóban. Kérdés, mi ez a több értelem, avagy általánosabban megfogalmazva, mi a teljes értelme a múlt-ítéletnek?

Erre a kérdésre, minthogy ez ítéletek jelenlegi tényleges értelmét csak úgy ismerhetjük meg igazán, ha annak fejlődése menetét is ismerjük, az összehasonlító nyelvtudo-

mány segítségével fogunk megfelelni, — miért is kénytelen lesz az olvasó, félretéve egy nagyon is indokolatlan berzenkedést a «philosophiai munkában nyelvtudomány!»-tól, egy darab időre ezen térre fáradni.

2. A múlt-ítélet értelme.

a) *Általánosságok és verbum substantiale.*

Semmi méltányos ember sem fogja azt várni, hogy az itt hirdetett vizsgálódás az összes meglévő nyelvekre terjeszkedjék ki, s én azt hiszem, eleget tettem a relativ teljesség követelményének, ha a nyelveknek Müller Miksától meghatározott három nagy köréből, t. i. a tőváltoztató, ragozó és egyszótagos nyelvek nagy sokaságából csak 1—1 családot, illetőleg individuumot mutatok be. A hajlító nyelvek sorából az *indogerman* nyelvcsaládot fogjuk vizsgálni, vagyis annak az ősnépnek nyelvét, melynek köréből egész mai nyugati műveltségünk kiindult, s mely népek szellemi gazdagsága azzal a reménynyel kecsegtet, hogy a nyelvalkotás terén s éppen idői kifejezések dolgában jelentőséges leletekre fogunk akadni. E nyelvcsaládból is csak azokat a nyelveket mutatjuk be, melyek könnyebben hozzáférhetők, és melyeknek grammatikai anyaga teljesen fel van dolgozva, milyen a görög, szanszkrit, német és latin, — másrészt meg egészen elmellőzzük a román nyelveket, melyek a latinból származván, semmiféle új, eredeti alakot az időkifejezésre nem fejlesztettek. Már maga a latin nyelv is, mint látni fogjuk, sok egészen jelentőségtelenné vált alakot használ a múlt-értelem kifejezésére, s a román nyelvekben ezeknek csak hangtanilag módosult formáit találjuk.¹ A ragozó nyelvcsaládok sorából hadd álljanak itt a hozzánk nemzetiségünknel fogva közel álló *ugor* nyelvek,² — s

¹ Ezt *Diez*: «Grammatik der Romanischen Sprachen» (Bonn 1869—72. III. kiad.) című munkája II-ik kötetének átkutatása alapján mondom. (L. a 143. laptól.)

² Ezt írtam ezelőtt öt évvel, a mikor az egyetlen számbaveendő forrásmunkának. *Budenz* «Ugor nyelvek összehasonlító alaktana» II. részének a megjelenését még vártam. Ma, hogy felejthetetlen érdemű hazai nyelvtudósunknak kora halála e reményemtől elütött, az ugor nyelvekre vonatkozó fejezetet kidolgozatlanul kényszerülök hagyni.

végül az egytagúak köréből a sok tekintetben tipikus *chinai* nyelv. E fejtegetés, ismétlem, egyáltalán nem lép fel a teljesség igényével, s inkább csak mutatványt akar adni a nyelvalkotó szellem műhelyéből. Mindazáltal meg kell jegyezni, hogy *e* nyelvcsaládok eljárásából következtetést lehet vonni általában *a* nyelveknek eljárása módjára időkifejezés tekintetében, — nem mintha azt szabadna következtetnünk, hogy az itt kialakított exponensek az összes többi nyelvek körében is elő fognak fordulni, hanem mert általános körvonalakban jelzik azt a módot, melyet a nyelvek az idői s különösen a múlt értelemnek kifejezésénél követnek. Erre t. i. más mód, mint az ilyen vagy amolyan *körülírás*, avagy a direkt, ezen és rokon céloknak szolgáló *képzőelemmel való kifejezés* nem is lehetséges, s *e* módok mindegyikére a választott szűk körön belül is találunk elég mintát. Mondhatjuk tehát: *ex uno disce omnes!*

Itt mindenekelőtt tisztába kell jönnünk a pusztá létezés jelentő ú. n. segédigének (*verbum substantiale*) az értelmével, melyet a tagadó ítéletek típusának jelzésére idáig is sűrűen használtunk, s mely különösen az indogerman nyelvekben sok helyütt ott szerepel, a hol idői, különképen múlt-értelemet kell kifejezésre juttatni. *Okvetlen* szüksége van erre az ígére nemcsak az indogermán, de az ugor s előreláthatólag minden más nyelvnek is akkor, ha valamely névszó-jelzette tárgynak a jelenből a múltba történt átlépését akarja megértetni, de *tényleg* alkalmazza ott is, hol ige-jelzette cselekvésnek elmúlását (illetőleg elmúlt voltát) kell kifejezni (szűkebb körben az indogerman nyelvcsalád, tágabban az ugor), noha erre az értelemre mind a két nyelvcsalád közvetlenül az ige-gyökéren alkalmazott képző-elemeket, exponenseket fejlesztett ki. A tényálladék más szóval, röviden az, hogy mult-exponensét minden nyelv, — már t. i. a melyik illet egyáltalán kifejlesztett, — tisztán csakis igei fogalmak elmúlásának jelzésére használja (ott sem mindig), míg ellenben a névszói fogalmak elmúlását oly módon érteti meg, hogy ez exponensét egy, látszólag csak az illető alanynak *jelenlétét* kifejező ígéhez ragasztja, mert amaz exponensét kizárólag igék számára tartotta fenn. Ha az *ír* cselekvés megszűntét akarom valakinek tudtára adni, azt mondom egyszerűen: *«irt»*, de ha egy folt eltűnését akarom megértetni, kénytelen vagyok azt mondani: *«a folt itt volt»* vagy *«eltűnt»* sat. — Kérdés tehát, mennyiben rokon

egymással ez a kétféle múlt-kifejezés, s nem kell-e a «volt» szót, mely egyrészt, mint látjuk, főnévi fogalmak elmúlásának jelzésére való, másrészt meg, mint alább fogjuk látni, számos indogerman perfectiv igealaknak képezi lényeges alkotórészét, valami különös, tisztán csak az elmúlás tényének jelzésére rendelt szónak tekintenünk? A laikus ugyanis, valamint egyrészt hajlandó lesz, kiindulva a mai nyelvhasználatból, az «*A van*» alakú ítéletben a «van» igét tisztán a jelenlét kifejezőjének tekinteni: úgy másrészt a «volt» igét az elmúlás jelölésére teremtett szónak fogja tartani.

Itt először is meg kell jegyeznünk, hogy a «van» ige alapjában nem jelent jelenlétet, későbbi téves felfogások elkerülésére pedig ki kell emelnünk azt, hogy ezen igének a gyökeréről — bármit jelentsen az, — csak oly kevés okunk van feltenni, hogy azt, a mit jelent, egy bizonyos időphasisra, pl. jelenre vagy múltra vonatkozólag jelentené, miként más ige-igéknek a jelentése sem fűződik *egy* bizonyos időphasishoz, hanem jelenti a maga tartalmát tisztán mint ilyet, minden időre való vonatkozás nélkül. Az idői vonatkozás járulékos elem szokott lenni az igéken, melyet a nyelv soha a szónak eredeti értelmébe fel nem vesz, hanem mindenkor csak az eredeti szóalaknak bizonyos módosításai segítségével szokott kifejezni. Továbbá tudni kell, hogy a szóban forgó, ma már csak a pusztá elvont «létezés»-t jelentő *verbum substantiale*-t a nyelvtudomány kutatásai alapján oly igékkel kell közös eredetűnek tekinteni, melyek egyáltalán nem pusztá létezést, hanem a létezésnek egy egészen concreten fajtát, a «lakás»-t, «maradás»-t, «ülés»-t, «állás»-t stb. jelentik. A mi nevezetesen az indogermán lét-igét, első sorban a szanszkrit *bhū-* és *as-*gyökereket illeti, — melyeknek elsejét a nyelvtudósok a német «bin» és őslatin «fuo», valamint az újabb «fui», «futura» és «fore» igék alapszavának veszik, míg az utóbbi a latin és görög ἐσ-(ἐπι) és «eram», «sum» [= *esum*] igékben, valamint a német «sein» és «ist» igékben él, — e szanszkrit *bhū-*gyökre nézve megjegyezzük, hogy a görög φῦω (létrehozok) igével tartozik együvé,¹ valamint, hogy egy gót «wohnen» jelentésű igének («bauan») is az alapszava. Az *as-*gyökre nézve

¹ *Curtius G.* a «fetus» «fecundus» és «futuo» szókat is származtatja belőle. (L. «Grundzüge der griechischen Etymologie» V-ik kiad. Leipzig 1879.)

pedig tudni kell, hogy azt a szanszkritban *ās* = *ül*ni is helyettesíti, s ezért *Bopp* valószínűnek tartja, hogy az *as*-ige ebből az *ülést* jelentő *ās*-ból származott. («Es ist nicht unwahrscheinlich, das das verb. subst. nur eine Kürzung der Wurzel *ās*-, sei, und das überhaupt in keiner Sprache der abstracte Begriff des Seins der ursprüngliche eines Verbum's sei.» L.: «Vergl. Gr.» II. kötet 509. §. Ugyancsak *Bopp* a «*war*», «*wäre*» (gót: «*vas*», «*vesjau*»)-féle alakokat a szanszkrit *vas* = «*lakni*» gyökérből származtatja, melynek praesense («*visa*») a gótban már «*bleiben*» jelentést vett fel. (U. o.) — Talán az sem éppen lehetetlenség, hogy az *as*-, *ās*- és *vas*-gyökek csak egymásnak a differenciálódásai, vagyis, hogy itt egy és ugyanaz a szó forog fön, különböző, egymásra könnyen visszavezethető alakokban, melyek idővel vettek fel különböző jelentéseket.

A magyar *val-vol*-igegyökérről tudjuk, hogy az ilyen concretebb jelentésekben is fordul elő, mint «*valakinek jó volta*» és «*arra való*». *Budenz* («Magyar-ugor összehasonlító szótár». Budapest 1873—81; lásd 592—3 lap) ez igét olyan concretebb jelentésű gyökerekkel veszi közös eredetűnek, milyen az ész: *ole* = *sein*, *bleiben*; | erza-mordvin: *ule* = *sein*, *verweilen*, *geschehen*; | vogul: *ol* = *sein*, *bleiben*, *verweilen*, *leben*; | kondai vogul: *ol* = *sein*, *bleiben*, *leben*, *wohnen*; | északi osztják: *ul*-, *vul*- = *sein*, *sich befinden*, *verweilen*; | irtisi osztják: *ul* = *sein*, *leben*; | lapp: *orro* = *esse*, *manere*; | finn-marki lapp: *orro* = *sein*, *sich aufhalten*.

Mindez, igaz, csak feltevés és nem bebizonyított igazság, de oly feltevés, melyet hangtani és az illető nyelvek közös eredetére valló másnemű bizonyítékok nagymértékben valószínűvé tesznek. A *lét*-ige eredeti jelentésére nézve pedig mindebből logikailag két lehetőség áll elő. Vagy eredetileg jelentett az ugor, illetőleg indogermán ősnyelv nekverb. subst.-ja, (tehát az az alak, mely mindegyik nyelvcsaládon belül a felhozott igék közös alapszavának tekintendő), puszta elvont létezés, s vette fel utóbb az illető származék-nyelvekben, vagy még talán az ősnyelv körén belül hol az egyik, hol a másik concretebb jelentést (mint a milyenek: *lakni*, *maradni*, *élni*), — vagy pedig eredetileg volt már magában az illető ősnyelvben valami ilyen concretebb jelentése ennek a verb. subst.-nak, s halványodott el több puszta elvont értelmű «*lét-igévé*». Alapjában mind a két feltevés megáll-

hatna, mert arra is találunk elég példát, hogy a szónak eredetileg általánosabb, tehát elvontabb jelentése a nyelvekben idővel szűkebbre szorul, s arra is, hogy eredeti concret jelentés-árnyalatok idővel feledésbe mennek, minek folytán a szó teljesen elvont értelművé lesz. A jelen esetben azonban csakis az utóbbi föltevést tarthatjuk valószínűnek, vagyis azt, hogy az indogerman, valamint az ugor s minden más nyelvcsaládnak ősi «lét-igéje» egészen concret dolgot, talán ülést, állást vagy hasonfélét jelentett. E mellett az szól, hogy nem philosophus elvonások, a valóság kérgéből mesterségesen kihántott, csak a philosopháló gondolkodásban megszülemlő sublimatiók szokták a még eredeti naivitásában leledző népszellemet elnevezések kifejlesztésére ingerelni, hanem, igenis, a külső világ gazdag színezetű, érzékeket foglalkoztató egész köre, az adott létezőnek érzékelhető viszonyai. Már most a pusztá *lét* mint ilyen csakugyan nem egyéb, mint egy elhalványult philosophus-fogalom. Bármerre tekintünk, pusztá *lét*-et bizonyára nem látunk sehol, de igenis lakást, ülést, állást stb. Ámbár a népszellemtől nem lehet megtagadni azt, hogy képes egy bizonyos relativ abstractionnak a magaslatára fölemelkedni, s nemcsak a szűken egyéninek, hanem a fajnak, az általánosan meglévőnek elnevezésére is szókat fejleszteni (mert hiszen minden egyes szava a nyelvnek egy-egy abstractio, a mennyiben több *használó* adatnak közös elnevezése), — de a tiszta lét fogalmát mégis oly magas, minden valóság-ízétől megfosztott philosophus abstractionnak tartom, hogy nem hiszem, miszerint a naiv ember ennek fogalmát magában megalakította volna. illetőleg, hogy ennek gondolata lelkét annyira meg tudta volna szállani, hogy indítottnak érezze magát az elnevezésére külön szót teremteni. Philosophus semmik elnevezésére a nyelv nem gyárt szókat, s tény, hogy a legtöbb helyütt, a hol úgy látszik, hogy valamely szónak csakugyan volna ilyen érzékelhetetlen jelentése, a nyelvtudománynak sikerül az illető szónak egy concretebb jelentését találnia, sőt ezt reá nézve eredetibbnek kimutatnia. Például idézhetnők erre a szintén az érthetelenségig jelentéstelelné fajult határozóknak és a magyar igekötőknek esetét.

Szóval a *verbum substantiale* a maga eredeti természete szerint nem kiváltságos ige a többihez képest, s nem jelent egyebet, mint «valás»-t, értvén ezen eredetileg lakást, vagy ülést stbf., s értvén ezt minden idői vonatkozás nélkül — épp úgy,

mint a hogy minden más ige, tesztem azt maga a *lakni*, jelent általában lak-ást, s nemcsak éppen jelenvaló lak-ást. E szerint az «*A* volt» alakú múlt-ítélet (hol *A* tudvalevőleg névszó) tulajdonkép azt jelenti, hogy *A*-nak «valás»-a mondjuk ülése, véget ért. Nincs tehát ez ítéletben más elem, mely idői mozzanatot jelezne, mint az igenek exponense, a *-t* betű, — s így látnivaló, hogy *semmi okunk sincsen a múlt-ítéleteket két osztályba soroznunk, a szerint, a mint igei avagy névszói fogalom képezi az elmúlás tárgyát.* Mert a nyelv ez utóbbi esetben is ennek a névszói fogalomnak egy bizonyos cselekvényét, t. i. valását (= ülését) jelzi megszűntnek. E szerint tehát az alábbiakban nem kell egyebet vizsgálnunk, mint amaz eljárásokat, melyekkel a nyelvek a múltságot az *igén* fejezik ki, vagyis, hogy miképen jelzik azt, hogy valamely *cselekvés* szűnt meg.

Ha a fent említett nyelvek múlt-exponenseit nézzük, nagy változatosságot látunk nemcsak a tekintetben, hogy némelyik nyelvcsalád tisztán körülírással, más hangzó-változtatással, ismét más raggal fejezi ki a múltságot, hanem a tekintetben is, hogy ugyanegy nyelv rendszeren egynél többet alkalmaz e különböző módok közül, továbbá, hogy több, eredetileg egyértékű alakot fejleszt a múlt-értelem kifejezésére, melyeket utóbb különféle árnyalatok jelzésére foglal le. Ez árnyalatok azonban, a mint egymásután kifejlődnek, úgy viszont le is kopnak, úgy, hogy a különböző nuance-oknak fentartott alakok utóbb ismét egészen egyértékűekké válnak, mint ezt *Bopp* többi között a szanszkrit sok perfectum-alakra vonatkozólag megjegyzi. (Vgl. Gr. II. 515. §.) Az is érdekes, hogy ez árnyalatok bizonyos tekintetben olyanok, mint a parasit-fejlemények, melyek idővel a törzs erejét felszívják s azt magát elcsenevéstetik. A szanszkritnak összes praeteritumai nevezetesen az imperfectumnak és aoristosnak vették fel a jelentéseit, vagyis jelentik a múltban folyónak képzelt cselekvést, úgy hogy e praeteritumoknak eredeti rendeltetése — mely bizonyára nem lehetett más, mint megértetni egyszerűen azt, hogy nem folyó, hanem befejezett cselekvésről van szó — egészen feledésbe ment, annyira, hogy az idő-alakokban gazdag szanszkrit nyelv körülíráshoz kénytelen fordulni, ha valamely cselekvénynek befejezett voltát meg akarja értetni. (L. *Bopp* ib. 513. §.)

De nézzük a főalakokat egyenkint.

Posch Jenő.

MOSSO AZ ELFÁRADÁSRÓL.

— Második és befejező közlemény. —

Az V. fejezet az elfáradásnál képződő substantiákról szól.

Az összes életfunciók között a légzés az, mely az elfáradás folytán a legszembetűnőbben megváltozik. Mosso erre nézve számos köznapi példát hoz fel; ő maga Itália legerősebb evezősein tanulmányozta, hogy az erős izommegeeröltetés hogyan gyorsítja a légzést. Mi ennek az oka? Az egyik nézet szerint az izmok erősebb munkájánál azért lélegzünk gyorsabban, mert nagyobb mennyiségű élenyre van szükségünk. E nézet szerint a légzés gyorsulása a kovácsműhely fujtatójának gyorsabb munkájával hasonlítható össze; a fujtató is erősebb áramú élenyt ömleszt ki, hogy a szén jobban égjen. A másik nézet szerint az elfáradáskor azért lélegzünk gyorsabban, hogy a keletkezett szénsavat kihajtsuk. E nézet szerint a légzési szükséglet a színházi szellőztetéshez hasonlíthatjuk, a mit azért alkalmazunk, hogy eltávolítsuk a megromlott levegőt, a szénsavat, melynek egy bizonyos mértéken túl fölszaporodnia nem szabad.

Mosso számtalan és a figyelmet lebilincselő kísérlettel mutatja meg, hogy mindkét nézet helytelen. Az izmokban, idegközpontokban a szénsavon kívül még más anyagok is támadnak, melyek szükségessé teszik légzésünk funkciójának megváltozását. Közli *Helmholtznak*, *Du Bois-Reymondnak*, *Rankenak*, *Briegernek*, *Gautiernek* az izmok chemiájára vonatkozó kísérleteit, melyek föltárni igyekeznek azt, hogy mily átváltozásokon mennek keresztül a munkálkodó izmok. E kísérletek mind megegyeznek abban, hogy a substantia a működő izomban mérges, kivetni való salakot produkál.

Organismusunkban, a meddig élünk, folytonosan mér-

ges anyagok képződnek. E mérges anyagok egyike az élő sejtek fehérje anyagából származott és Gautier által a többi mérges anyagtól izolált «*Leukomaïne*» is. Szóval testünknek, pl. agyunknak sejtjei kártékony anyagokat választanak ki. Minél erősebb az agytevékenység, annál bővebb a sejteknek kiizzadása. A környezet, melyben élnek, ez által tisztátalanná tétetik; az anyagok a vérbe jutnak és így keringözve a más testrészek idegeivel és sejtjeivel is érintkeznek.

Ha a chemiai életprocessus folyamán a sejtekben képződött salakok a vérben fölhalmozódnak, fáradtának érezzük magunkat; ha a physiologiai határt túllépik — betegek leszünk. Mosso ismét számos kísérletével bizonyítja, hogy az elfáradt állat vére, más állatokba befecskendezve, abban az elfáradás charakteristikus jelenségeit idézi elő. Az a gondolat, hogy *az elfáradás a megmérgezés egyik neme* és hogy azon terményeknek tulajdonítható, melyek a sejtek chemiai átalakulása folytán állottak elő: nem új ugyan, de ez anyagok természetéről pontos adatokat mégsem mutathat föl a tudomány. Mosso ismerteti a kérdés mostani állását és néhány megfigyelést ad elő; a többek között a fejfájásnak is, midőn azt szokták mondani: «nehéz a fejem», — ez elfáradási tüneteknek okát szintén az idegsejtekben, az agy szellemi megerőltetése folytán képződött anyagoknak tulajdonítja. Az idegsejtek munkájából keletkezett salakok ugyanis tisztátalanná teszik a környezetet, melyben élnek. Valószínű, hogy a fáradtság csak az agy bizonyos területére van localisálva, mert sokszor látunk oly egyéneket, kik képtelenek már valamely ügygyel tovább foglalkozni, enyhülést találnak, ha figyelmüket másra fordítják. De a mérgezés mégis általános, mert mihelyt a nyomás az agyban jelentkezik, izomelfáradás, túlzott ingerlékenység, erélytelenség, szeszélyesség szokta kísérni, mely kedvetlenné teszi az embert.

Az emberek ellenálló képessége a szellemi kimerülést illetőleg igen különböző; ugyanilyen különbség van az emberek között az elfáradási productumokat illetőleg is. Az agy és az izmok elfáradására nézve az ellenálló képességet a gyakorlat és szokás rendkívül emeli. Bizonyos, hogy az agyműködés azokra, kik azt meg nem szokták, megerőltetőbb, mint az izmokkal való dolgozás. Erre vonatkozólag igen érdekesek azon adatok, miket Mosso fölkerésése a tisztak figyeltek meg az elfáradás tünetényeiről akkor, midőn a közkatonák írni és olvasni tanultak.

Majd azon állapotot írja le, melyet igen sok erőteljes, hatalmas izmú ember mutat, midőn szellemi munkára fogják. Bemutatja egyes concret példákön az agygyengesség symptomáit és a szellemi tevékenységre való képtelenség fokozódó jelentekését az előrehaladó korral Fölszámllja az elfáradás tünetnyeinek számos okát; bemutatja a neurasthenikusoknak, az ideggyöngéknek állapotát; érdekes példákön illusztrálja az *aprosexia* állapotát, midőn a beteg képtelen figyelmét egy bizonyos tárgyra fordítani; továbbá ugyancsak concret esetben tárja föl az idősziaki circuláló tébolyban szenvedők testi és szellemi állapotát is, annak bebizonyítására, hogy a gondolkodóképességet mint zavarják és fárasztják az agy táplálkozásában beállott változások és esetleg nemcsak az agyban, hanem másutt, pl. az aprosexiánál, sokszor az orrhártyában képződött gyluladások is.

A VI. fejezet a contracturáról és az izommerevedésről szól. E fejezet mintegy előkészítője a munka tulajdonképeni céljának, mely nem más, mint az agyelfáradás tanulmányozása. Az izmok elfáradásáról és a bennök előjövő változásokról csak annyiban beszél, a mennyiben ez szükséges az agyelfáradás megértéséhez.

Mindenekelőtt néhány fontos átváltozást ismertet meg, melyek az izmokban előfordulnak, hogy lássuk, vajjon az idegközpontokban előjövő változások hasonlitanak-e valamiben az izmok tevékenysége folytán létrejötttekhez.

Előadásmenete a következő:

Nyugalomban az ujj hajlítóizmai túlsúlyban vannak a feszítőizmok felett. A munka után az ujjak e természetes meghajlítása még erősebb, mivel az erős vagy állandó munka után az izom nem ernyed, nem gyengül el ismét teljesen; az izomösszehuzódás, izomrövidülés ez állapotát *contracturának* nevezik, melyet mindenki tapasztalhat magán, ha pl. a trapez rúdját megragadva, magát többször fölemeli, vagy erősen evez és azután karjait lebecsátja; kezeit behajlítva, összezsugorodva találja. E contracturának különböző fajjaival ismertet meg a szerző; beszél a *torticollis rheumatica*-ról, a fejbiccentő izom contracturájáról, az írási görcsökről, a contracturákról a hysterikusoknál, a katalepsiáról és leírja ezek tüneteit.

A contractura tünetnyeit bemutatja az ergographon, midőn a középső ujj hajlító izmait elektromos árammal izgatják szabályos

időközökben; a graphikus táblázatok azt mutatják, hogy a középső ujj a munka után nem ernyed el teljesen, hanem meggömbülve marad; megemlíti, hogy a contracturák legpraegnansabban a könnyen hevülő embernél nyilatkoznak, de a contracturát mégis oly jelenségnek tartja, mely független az idegrendszertől, mit az a tény is bizonyít, hogy először az organismustól megfosztott izmokon tanulmányozták a contracturát. A túlzott ingerlékenység nem minden tünetényét lehet az idegrendszernek rovására írni, mert ideges embereknél maguk az izmok is nagy ingerlékenységgel bírnak.

Mosso a contracturát egy pathologia jelenség kezdetének tekintti. Véleménye szerint a legjellegzőbb symptomája azon változásnak, melyet az izom a mértéktelen izgatás által szenved; következőleg a fáradság egyik fájának tekintti, mely fáradság az izmokban mindannyiszor előáll, valahányszor az izom nyugalomból tevékenységbe lép. Beható tárgyalás alá veszi a szemek elfáradását, megerőltetését a hosszas írás és az olvasás után; s e megerőltetését és abból származó betegségeket az úgynevezett alkalmazkodási szemizom contracturájának tekintti. A szem ez állapotának, elfáradásának önmagán is tapasztalt kísérő körülményeit, az alapúl szolgáló physiologiai föltételeket, a gyermekek rövidlátására való hatásait mesteri vonásokkal rajzolja; fölemlíti a kedélyizgatottság hatását a szemizmok erős contractiójára, a minek az az eredménye, hogy a fölötte érzékeny emberek hirtelen rövidlátók lesznek. Például hozza fel azon ügyvédet, ki kétféle szemüveget hordott; beszéde elején a gyöngét, a beszéd hevében az erősebbet használta. Bemutatja a *Thomsen*-féle betegséget, mely abban nyilatkozik, hogy az illető a mozgás első mozzanatát, pl. a járásnál, táncznál az első lépést csak megerőltetéssel kezdheti meg.

Mosso nagy hasonlóságot lát az izmok contractiója és ezeknek a halálban való megmerevedése között. A hullamerevség és a physiologiai contractio közt levő hasonlatosság megmutatása végett a hullamerevség számos tünetényeit mutatja be.

A vérben folyékony fehérjetest van, mely a hő befolyása nélkül megszűnik, a mint a véredényekből kilép; az organismus szöveteiben még más, szintén folyékony fehérjetestek vannak, melyek megalusznak, ha az élet megszűnik. A hullamerevség a megalvás tüneténye. Némely állatok, pl. a sardinia, néhány pillanat alatt megmerevednek; a vér gyors átalakulásával az izmok

szöveiteiben levő substantia gyorsan megalszik. Más ellenállásra sokkal képesebb vérű állatok a halál után csak hosszú idő múlva merevednek meg. Kühne tanár észrevette, hogy a békák izmai hidegben igen lassan merevednek meg és egész a keménységig megfagyhatnak, a nélkül, hogy a fölengedésnél, hajlékonyságuk kárt szenvedne. Kühne számos békacozomból egy, opálszerűen csillámló folyadékot extrahált, mely a szoba levegőjében megaludt. E megaludt tömeget «*myosin*»-nek nevezte. Mások más melegvérű állatokból extrahálták a myosin-t. Mosso a fehérjetestek és következőleg izmaink összehuzódásra képes substantiáinak főtömegét myosinból állónak hiszi. Ily myosin támad az agyban is és okozza az agyelfáradást.

A hullamerevedés egyes tüneteinek és a szívmegegerevedés tanulmányozására fordított kísérletek megemlítése után az izmok normalis contractióját a hullamerevséggel hasonlítja össze.

Az izomtevékenység lényege abban áll, hogy az izomnak megvan azon sajátos ereje, melynélfogva momentan összehuzódhatik és közvetlenül azután eredeti hosszúságába visszatérhet. Figyelemre méltó azonban az a körülmény, hogy mindazon okok, melyek az izomnak ártanak, arra irányulnak, hogy azt a megrövidülés állapotában fentartsák. Erős elektromos izgatások, a fáradság és különböző mérgek, a vérkeringés megakasztása contracturát és merevedést idéznek elő. Meglepő tény, hogy egy organum functióját oly okok teszik erősebbé, melyek megölését előmozdítani hivatják. Ez alapon hasonlítható össze az izomösszehuzódás a halotti merevséggel. A különbség abban áll, hogy midőn az izomban a myosin megalvása történik, ez tüstént újra fölenged, hogy az izom ismét kiterjeszkedhetik. Hogy a megalvás miként idézi elő az izom összehuzódását, arra a tudomány mai állása még nem adott feleletet, valamint azon kérdésre sem, vajjon a halotti merevséget izmaink által véghezvitt utolsó összehuzódásnak, azaz utolsó életjelnek, vagy pedig a halál első jelének tekinthetjük-e?

A VII. fejezet a kimerülés törvényeivel foglalkozik, nagy szerepet juttatván itt is az ergograph-fal véghezvitt kísérleteknek. Főtörvényül azt állítja föl, hogy az a munka, melyet kifáradtan végeznünk, többet árt, mint a normalis viszonyok között végzett nagyobb munka. A fáradság nem növekszik arányosan a végzett munkával. Az ergograph kimutatja, hogy 30 contractiónál az első

15-ben sokkal nagyobb mechanikai munkatömeget végezzünk, mint az utolsókban. Testünk nem gőzmozdony, mely minden kilogrammeter munkánál ugyanazon mennyiségű szénét fogyasztja el.

E fejezetnek kétségtelenül legérdekesebb része az, midőn beszerzett adatok alapján mutatja be a különbséget a szegény és a gazdag gyermekek kifejlődése között, és midőn szomorúan rámutat a mértéktelen megerőltetés folytán előállott kimerülésre, mely a caltanisettai újonczokat satnya testalkatúakká és a katonaságra képtelenné tette. Mosso a katonaállítás lesújtó adatait a végső kimerülésnek tulajdonítja, mely Itália egyes néptörzseit degenerálja. Rámutat arra az iszonyú, nyomorult állapotra, melyben Itália fenséges ege alatt Sziciliában van a munkás nép, különösen a szénbányákban. E fehér rabszolgák helyzetének Mosso által festett rajzát alig olvashajuk el az iszony felkiáltása nélkül, és e rajzból nagyon is megérthetjük a Sziciliában azóta kitört és napjainkban is dúló megrendítő harcokat.

A VIII. fejezet a figyelemről és physikai föltételeiről értekezik.

A figyelmezés psychikai tényét úgy mutatja be, mint a szellemi elfáradás beálltának egyik eszközét. Beszél az agyrészek részleges ébrenlétéről és partialis alvásáról, a figyelem folytán az organismusban előálló változásokról és hivatkozik a félelemről írt művében eszközölt kísérletekre, melyek megmutatják, hogy mint ömlik az agy felé a vér, ha valamiről gondolkodunk vagy valamire figyelünk.

Rajzolja azon változásokat, miket a légzés szenved a figyelem alatt, és azon hatásokat, miket a vérkeringés az idegrendszer tevékenységére gyakorol. A megfigyelés erős koncentrációja, megerőltetése és különösen a hypnotismust előidéző, úgynevezett váró, leső megfigyelés (expectant attention) folytán előállott jelenségek rajzolása közben, az olvasó szellemének megpihentetéseül, rajongó bámulattal mutatja be a sienai San Domenico-templomban levő és szent Katalin elragadtatását ábrázoló frescoképeket, melyek csodálatosan híuen állítják elénk a megfigyelést kísérő tüneteket és a megerőltetett megfigyelés hatásait.

Azután azt a mechanismust fejtegeti, melynek segítségével az agy egyes részeiben a tevékenység erősödik, más részekben pedig megfogyatkozik, mert szerinte a figyelemnél két különböző ténynyel van dolgunk: az egyik abban áll, hogy a belső kép-

zetek erősödnek, a másik pedig abban, hogy a külső benyomások megakadályoztatnak, nehogy tudatra jussanak. Mosso e helyen, a figyelemről már eddig is nagy számmal létező teoriákat még egygyel és pedig kétes értékűvel szaporítja, midőn *Bain, Sully, Lange* nyomán a figyelmet mozgási jelenségnek tartja. Szerinte a figyelem természete a mozgási tünetekkel szoros viszonyban van.

A nyálmirigyeknek, a gyomornak és hasnak mirigyeinél, ha kiválasztást kell végezniök, külön idegek vannak, melyek az élet-processust ezen szervekben erősítik és elősegítik. Valamint idegeink vannak, melyeknek hivatásuk a mirigyek kiválasztásáról gondoskodni, úgy valószínű, hogy az agyban is vannak idegek, melyek arra szolgálnak, hogy ezen organum sejteiben az életet mozgékonyabbá, élénkebbé tegyék és szítsák. Ha ez eszme igaznak bizonyul, akkor a figyelem reflex-mozgás és az idegek, melyeknek kötelességük lenne az agy egyes részeiben a sejteket erősebb munkára bírni, *figyelem-idegeknek* lennének nevezhetők.

A figyelem függését tárgyalva az anyagcserétől: számos körülményből mutatja meg, hogy az elfáradt agy képtelen figyelni. Érdekes megfigyeléseket ad elő a felolvasásoknál tapasztalható figyelem-kifáradásról. Majd az idegességnek a figyelemre való hatásáról, a figyelemgerjesztés eszközeiről és azon okokról beszél, melyek korunkban megeremelték az operettek és a humor alkalmazását. Vizsgálja a figyelmet a megerőltetett séta, hosszas torna-, vívási és evezési gyakorlatok után. Hírneves turistáktól származott adatokból bizonyítja be, hogy a hegymászásnál mily mértékben fogy a megfigyelő képesség, és általán, hogy miként apasztja minden nagyobb izommegerőltetés a figyelmet és az emlékező tehetséget. Majd a figyelmetlenség legpraegnansabb symptomájáról, az ásitásról szóló tanulmányával bilincseli le a figyelmet. Az ásitást is az elfáradás és a gyengeség tünetényei közé sorolja és az agy könnyű, futólagos vérszegénységének tartja. Vannak vérszegény és a nyúlt agy zavaraiiban szenvedő betegek, kik folyton ásitanak.

A megfigyelések gyorsaságának megméréséről szóló kísérletek bemutatása alkalmat ad Mossonak arra, hogy párhuzamot vonjon a déli és az északi néptörzsek között a figyelmezés gyorsaságát illetőleg, és a latin fajoknak adja e tekintetben az elsőbbséget.

A szellemi megerőltetésről szóló IX. fejezetben az emlékezés és öntudat tünetényeit igyekszik megmagyarázni a naturalista metaphysika álláspontjából. E fejezetnek kétségkívül legérdekesebb részei azok, melyek a szellemi kimerülés karakteristikus tüneteit, az elfáradás hatásait, a testi szervezetben előidézett zavarokat, a fejfájást, a szemek elfáradását, a hallucinációk föllépését a szellemi kifáradásnál, az idegesség tüneteit, a lehangoltságot és a fáradtság által létrejött jellemátalakulást tárgyalják.

A X. fejezet főleg azzal foglalkozik, hogy a tanárok mily testi és lelki változatokat mutatnak az előadások megtartása előtt és után, és mily mértékben hat rájuk a vizsgálatok hosszú sora. Közli az egyes előadó tanárokon az ergograph segítségével eszközölt kísérleteket, melyek azt mutatják, hogy mily mértékben merültek ki az előadások alatt? Megvizsgálta egyes tanárok izomerejét, szívverését, hőfokát, légzését a fölolvadások és vizsgálatok előtt és után és az erre vonatkozó adatok mellett élvezetes szórakoztatás gyanánt beszél a fölolvadások különböző módjáról és egyes hírneves embereknek, szónokoknak és tanároknak a fölolvadások és beszédek tartásában követett szokásairól.

Mindezen észleletek és kísérletek egyaránt azt bizonyítják, *hogy az organismusban csak egy erőforrás van, és hogy az ideg- és izomsubstantiák bizonyos részeinek elfáradása a többinek cselekvőképességét is kisebbiti.*

Az agyfáradás kisebbiti az izmoknak erejét és e jelenséget a legpontosabban megmérhetjük az ergograph-fal. Vivási gyakorlat, tornázás és minden más izommegerőltetés a szellemi megerőltetés után, csak rontja a helyzetet.

Ezért physiologiai hiba, hogy a gyermekek tanóráit torna- gyakorlatokkal szakgatjuk meg azon hiszemben, hogy ezzel az agykimerülést kisebbitjük. Az organismusnak az intellectualis munka által meggyöngyült erejét csak azzal varázsoljuk vissza, ha nyugodtak maradunk és ha «kifogunk». Ha az idegrendszer agymegerőltetés után izommegerőltetésre kényszerítjük, — azt fogjuk találni, hogy az izmok kevésbbé munkabírók, és így az agymegerőltetést még egy másik megerőltetéssel is növeljük, mely az idegrendszerre szintén ártalmas. Az erők visszaállítására nézve a legjobb az, ha nyugalomban maradunk és szórakozunk, a gyermekekre nézve pedig az a legüdvösebb, ha a szabad levegőn játszanak és csatangolnak.

Az értelmi munka különböző methodusairól szóló XI. fejezet több kiváló tudós szellemi munkálkodásának különböző módjait adja elő; közli azon különbségeket, melyek az idegrendszer funkcióiban reggel és estve észlelhetők; ennek kapcsán előadja az izomerők váltakozásait napközben. A láznak az agy tevékenységére gyakorolt hatásáról, a halál előtt a szellem fölcspillamlásáról, az éjjeli munkáról, a geniusről és a megerőltetésről, a kiváló művész- és író-geniek, tudósok és költők lelkének constructiójáról, a gondolatnak és a szónak összefüggéséről írott gondolatok nemcsak tanulságosak, hanem vonzóak is.

Sokat tanulhatnak a paedagogusok az utolsó a XII. fejezetből, melyben szerző főleg az iskolák köréből vett példákkal és tapasztalatokkal bizonyítja munkájának jelzett alapgondolatát, vagyis azt, hogy a testi munka épp oly kevésbé jelezi a lélek föllendítését, valamint a szellemi megerőltetés nem neveli a testnek erejét.

E fejezet a «túlterhelésről» szól és e tünetet világítja meg Giacomo Leopardi életével. Nagyon tanulságos benne — főleg tanférfiaknak — az a tanulmány, mely az agy megerőltetéséről szól az iskolában.

Befejezésül szerző még azon megerőltetésekről és túlterhelésekről beszél, miket a művészek és politikusok körében észleltek. Statisztikai adatokat közöl a tébolyról; a ministerek, képviselők szellemi túlterheléséről pedig leveleket, bizalmas értesítéseket közöl, előadván saját és más megbízható egyének, orvosok stb. észleleteit e tárgyban.

A munkát, mely J. Glinzer fordításában Hirzelnél németül is megjelent (Lipcseben), melegen ajánljuk.

Dr. Buday József.

IRODALOM.

La moral anglaise contemporaine. Moral de l'utilité et de l'évolution. Par M. Guyan. II. ed. Paris; 1885. XII. 432. — A review of the systems of ethics founded on the theory of evolution. By C. M. Williams. London; 1893. XV. 581.

Ismeretes tünemény a philosophia fejlődésében, hogy ismereteinknek egyes ágai, melyek eleinte a philosophia körében mint annak kiegészítő részei tárgyaltattak, tőle elválnak és pozitív tudományokká alakulnak, olyan tudományokká, melyeknek legfőbb tételeit mint igazakat és bebizonyítottakat általában elfogadják. Úgy hiszem, hogy nem csalatkozom, ha azt mondom, hogy ilyen pozitív tudományyá alakuló processusban van most a psychologia és ethika, hogy talán nem késő jövőben a psychológiát és ethikát oly pozitív szellemben fogják művelni és tanítani, mint most akár a természettant és vegytant. Ezt a processust vélem észrevehetni az ethikában és pedig a XIX. század angol utilitarianismusában és evolutionalismusában, mely utóbbi némi kapcsolatot állít fel az intuitio előbbi angol iskolájával. A fentebb említett két mű éppen az angol utilitarianismust és evolutionismust ismerteti és bírálja és ezen szempontból igen fontos olyanokra nézve, kik a mostani ethikai mozgalmakat akarják tanulmányozni.

Mindkét műnek belső szerkezete annyiban megegyező, hogy mindkét szerző a műnek első részében több angol ethikusnak nézeteit *tőle telhető hűséggel* kivonatolva adja elő, s a második részben azoknak bírálatába bocsátkozik; a különbség csak az, hogy Guyan ellenkező ethikai állásponton van, mint a tőle megbírált angol írók, Williams pedig az evolutionismusnak hive és így a tárgyalt íróknak alapelveit mint helyeseket elfogadja.

Guyan a következő írókról emlékszik meg: Bentham, Owen, Mackintosh, James Mill, Stuart Mill, Grote, Bain, Bailey, Lewes, Sidgwick, Darwin, Spencer, Clifford, Barrat és Stephen. Ezek közt legrészletesebben foglalkozik Benthammal, Stuart Millel és Spencerrel; a bírálatban is leginkább e három említett íróval foglalkozik, bírálja pedig őket négy erkölcsi alapkérdés szempontjából, az ethikai módszer, ethikai cél, ethikai kötelesség és ethikai sanctio szempontjából. Guyan szerint az inductio ethika egyik alapnézete a következő: 1. a természet teremti és kormányozza az ésszt; 2. felemeli azt tapasztalatok által az érzéki tényről a gondolat magaslatára; 3. azt, minek lennie kell, abból származtatja, a mi van. Azon ethikai módszernek, melynek híve ő maga, ellenben egyik alaptétele az, hogy a látható természet még egy mysteriosus-féle elvvel pótlendő, mely a keresett valódiságnak mintegy végső szava. A valódiság egy bizonyos eszményre törekszik, melyben igazi magyarázatát leli (la réalité aspire vers un idéal, on elle trouve s a vrai explication, 201. l.). Az angolok a valódiságot a külső természetben keresik, mely a lelket formálja. Bain a lelkiismeretről ekképen szól: Azt állítom, hogy a lelkiismeret a külső kormánynak utánzása mi bennünk. (I maintain that Conscience is an imitation within ourselves of the government without us. B. Emotions and Will 3. kiad. 285. l.) Ellenkezőleg Guyan szerint a lelkiismeretnek alapja intelligentiánk, erkölcsi érzelmeink, *de kiválóképen jóakaratumk*. «Lelkiismeretünk és jó szívünk távol van attól, hogy másolat legyen, inkább maga a minta; szerinte alakítja az ember cselekvéseit. Erkölcsi érzelmeinkben találja principiumát a külső auctoritás, ez bizonyos tekintetben nem egyéb, mint „facsimiléje” ennek.» (252. l.) Ime a teljesen ellenkező szempontok. — Az erkölcsi célét illetőleg Bentham, úgy látszik, tisztán hedonistikus elveket vall, és ezeket a francia ismertető meggyőzően megczáfolja. Bárkicsoda foglalkozzék a hedonismussal, mint erkölcsi alapelvvél, igen ajánlhatom a munka ezen részét (213—254. l.) tanulmányozásul. Stuart Millnek czáfolgatása már nem annyira sikerült. Nézetem szerint még kevésbé sikerült Spencernek megczáfolása. Az író nem veszi kellően tekintetbe azt a különbséget, melyet Spencer a relativ és absolut erkölcsstan közt tesz. Az igaz, hogy a francia mű 1885-ből való, midőn Spencer erkölcsstanát részletesen még ki nem fejtette, de a fentebb említett különbséget Spencer a

«Social Staties»-ben évekkal azelőtt már eléggé kifejtette. Ha szerző ezen különbségét folyvást szem előtt tartotta volna, akkor észreveheti, hogy Spencer sokat aláír, a mit ő czáfolatúl hoz fel ellene, hogy tehát sokszor szélmalmok ellen küzd. Igen megfontolandó szavak, melyeket Courcelle-Seneuil mond: L'homme naissant pour vivre, la vie est sa fin. Par conséquent, ses actes peuvent être jugés bons ou mauvais selon qu'ils tendent à la conservation et à l'accroissement de la vie, on, au contraire, à la diminution et à la destruction de la vie dans l'humanité. La vie dans l'humanité sera donc le critérium du bien et du mal. E szavak képezik, mint látni fogjuk, Spencer absolut ethikájának alapeszméjét. A mi az erkölcsi kötelességérzetet illeti, a francia író nem méltányolja eléggé Stuart Mill tanát az indissoluble associations-ról. Guyan többször fősúlyt fektet azon érvre, melyet a (295. l.) is kifejez, hogy t. i. azon pillanatban, midőn kifejtettük, hogy az erkölcsi kötelességérzet, ilyen indissoluble association-en alapszik, ezen indissoluble association hatását meg is semmisítettük és az erkölcsi kötelességérzetet legalább gyöngítettük. Nem igaz! Éppen az az indissoluble association jelleme, hogy, bárha keletkezését theoretice megmagyaráztuk, az association practice mint *indissoluble* megmarad és hatásából, erejéből mitsem veszít. Guyan épp oly tarthatatlanoknak tartja az angolok tanait az erkölcsi sanctióról. Az angol bölcselek az erkölcsi érzelmek és elvek pszichologiai fejlődésére fordítják legfőbb figyelmüket és ilyen módon akarják az erkölcsi kötelességet és a sanctiót leszámaztatni, e kutatásokban a környezetre és különösen a társadalmi környezetre fordítják legfőbb figyelmüket, ők, hogy úgy szóljak, az erkölcsiségnek természettudományát pszichologiailag akarják létesíteni minden metaphysikai suppositio nélkül. Guyan ilyen metaphysikai suppositiot nélkülözhetetlennek tart. «Úgy látszik, hogy a következtetést a következő alakban állíthatnók fel: tiszta tudományos tények segítségével és minden metaphysikai hypothesis nélkül, csupán egyszerű tényekre, erkölccstant alapítani nehéz.» (371. k. l.) Mi legyen azon metaphysikai hypothesis, arra a következő tétel felel: «Azon fogalom (conception), melyet magamnak a külső jóról alkotok, változó lehet; az, melyet a jó akaratról alkotok, állandó (fixe). Vajjon az emberi akarat ilyen vagy amolyan módon nyilatkozik-e meg, oly kérdés, melynek semmi köze nincsen moralitásunkhoz, a lényeg az, hogy meg-

nyilatkozzék. Hogy akarjak, hogy erkölcsileg akarjak, hogy a többi emberek szintén képesek legyenek erkölcsileg akarni, szigorúan véve a dolgot, ez elég, a többi legalább másodrangú.» (389. l.). A francia író, úgy látszik, maga érezte, hogy ez vékony egy alap, melyre az erkölcsstan tágas épületét nem építheti fel, ő még egy legfőbb eszményt keres, mely felé az erkölcsi jóakarát az idők folyásában ösztönszerűleg törekszik: ezen legmagasabb eszmény nem egyéb, mint a tökéletesedésnek legnagyobb fokú fejlődése, «mert fejlődni, a tökéletességre törekedni, mi a legmagasabb szabadsággal egyenlő, ez lényegében annyit jelent, mint élni. Az élet és a moralitás mintegy merész synthesis által így átkarolva volnának.» (381. l.) Lám, mint alább látni fogjuk, mily közel járt Guyan Spencerhez ethikai nézeteiben. Jellemző Guyannak azon alapnézete, hogy ezen erkölcsi jóakarát, mely a tökéletesedésre törekszik, az emberben eredetileg már megvolt és megvan, és hogy a vadembereknél csak a külső akadályok miatt nem nyilatkozhatik meg tisztán, de hogy a műveltség fejlődésével ez akadályok mindinkább eltűnnek. Épp azért, mert a jóakarát eredetileg már megvan bennünk, erkölcsileg kötelezetteknek érezzük magunkat, ebben van az erkölcsiségnek sanctioja.

Égészen más alapon áll C. M. Williams fentebb említett műve. Az írók, kiknek erkölcsi nézeteit műveikből készült, lehető hű kivonatban közli, a következők: Darwin, Wallace, Haeckel, Spencer, Fiske, Rolph, Barrast, Stephen, Carneri, Höföding, Gizycki, Alexander, (Ree). Az írók ezen sorában nemcsak szigorúan vett bölcselők szerepelnek, hanem olyan férfiak is, kik inkább természet-tudósok, továbbá nemcsak angolok és amerikaiak vannak e névsorban képviselve, hanem németek is és egy dán író. Ezen írók közt a szigorúan vett természeti tudományok vívmányaiból indulnak ki Darwin, Wallace, Häckel és némileg Rolph. Az ethikának alapját az állatok ösztönében, de sőt éppen a szervezet sejtjében keresik. Még a növénytől sem tagadhatjuk el, hogy van lelke, állítja Häckel. Mind annak, mi érzékiséggel bírván behatásokra visszahat, van lelke, de sőt minden anyagnak van lelke; az antithesis az élettelen és élő anyag közt tarthatatlan. A mi az ethikát magát illeti, annak alapját az állatok társadalmi ösztönében találja. Ő már az állatok ösztönében véli észrevehetni az erkölcsi köteleességérzetnek csiráit, mely csira maga fejlődésnek eredménye. Egy másik csoportot képeznek Spencer, Herbert és

követői Fiske és Stephen; ez utóbbi a *Science of Ethics* című művében sok oly ethikai kérdést tárgyal Spencer szellemében, melyekről Spencer a maga munkájában csak mellékesen szól. Rendszeres, kidolgozott ethikákat találunk Spencer, Stephen, Höfding, és Gizycki műveiben.

Williams saját megjegyzéseit az előbbi írókhoz a következő címek alatt adja: 1. a fejlődés fogalma (concept); 2. az intelligentia és a cél (end); 3. az akarat; 4. a gondolatnak, érzésnek és akaratnak viszonya egymáshoz a fejlődés szempontjából; 5. az egoismus és altruismus a fejlődésben; 6. a lelkiismeret; 7. fajunknak erkölcsi fejlődése megvilágítva a történelem adatai által, (igen érdekes egy fejezet); 8. a fejlődésen alapuló ethikai vizsgálódásoknak eredménye; 9. az eszmény és elérésének útja, módja. Bárhol nyissuk fel Williams művét és olvassunk benne, az mindenütt érdekes, habár azt a hatást tette reám, mintha az ember többször a fáktól nem látná az erdőt. A műnek gazdag tartalmából csak pár fontosabb megjegyzést akarok kiválasztani. Úgy látszik, hogy Williams-re egyéb munkák közt Th. Fechnernek következő műve tett nagy hatást: *Einige Ideen zur Schöpfungsgeschichte der Organismen*, melyhez Petzoldnak és többeknek megjegyzései járulnak. Hogy kevés szóval éljek, mondja Fechner, az olyan állásoknak és mozgásoknak egymáshoz való viszonyait, melyek rendes időszakokban, azaz egyenlő időközökben visszatérnek, és melyek részecskéikben anyagi rendszert képeznek . . . állandó viszonyoknak nevezemi ilyen viszonyoknak egyik szélsőségeül tekintendők azon esetek, melyekben a részecskék vagy tömegek egymáshoz való viszonyukban nyugalomban vannak, — ezt abszolút stabilitásnak nevezhetnők; míg a részecskéknek vagy tömegeknek végtelen széjjelfutása mindenféle irányban az ellenkező szélsőséget képezhetné, — az abszolút instabilitást. Nem szólhatunk abszolút, hanem csak teljes stabilitásról oly esetekben, midőn mozgásnak ugyan van helye, ez azonban állandóan és teljesen egyenlő időközökben a részecskéknek vagy tömegeknek ugyanazon viszonyait hozza létre, akár ezeknek helyét vegyük tekintetbe, akár a mozgásnak sebességét és irányát, meg a sebességnek és iránynak változását . . . Az abszolút és teljes stabilitáshoz csatolható egy harmadik eset, t. i. a teljes stabilitáshoz való kisebb-nagyobb közeledés, — ezt megközelítő (approximate) stabilitásnak nevezhetnők, — például szolgál

hatnának naprendszerünk főbb testeit. Fechnernek a rendszerek stabilitásáról szóló ezen megkülönböztetéséhez hozzájárulhatnak Petzoldnak észrevételei a törekvésekről és azok összefutásáról (a tendenciákról és kompetíciókról), Erők, melyek egy és ugyanazon pontba összefutnak kompetálnak; a létért való harc az a kompetíciónak csak egyes esete. Másrészt a törekvés épp oly kevésbé tűnhetik el, a megfelelő compensatio nélkül, a mint az az erőkkel nem eshetik meg, — akár erősítse, akár gyöngítse a törekvés a többieket, vagy sem. Az egy pontban összefutó törekvések megmaradásáról (conservation) való tétel az erőknek megmaradásáról szóló tételhez mint minősítő tétel járulhat. Midőn tehát a létérti harcnak hatását, vizsgáljuk a törekvéseket is számba kell venni; mindegyik megtartja teljes erejét az összetalálkozás után is, habár nincsen meg mindig a látszata. De nem mindenik törekvés fut össze egy pontba, csak néhányan, és ezek határozzák meg a fejlődés irányát. Mentül kevésbé szállanak szembe egymással e találkozó törekvések, annál kevésbé fog eredőjük iránya az alkotó törekvések irányától eltérni. A fentebbi tétellel, mely szerint az egymással szembeszálló törekvések maguk ugyan nem vesznek el, összetalálkozásuk után nem semmisülnek meg, csak látszatjuk nincsen, függ össze Du-Prelnek azon tétele, hogy a mechanikai erőknek minden rendszerében, ezek egymáshoz való alkalmazkodásának kell létesülnie az által, hogy az immanens ellentétek kiküszöböltetnek. Ime rövid vonásokban azon mód, miképen akarják a philosophusok és kivált a természettudósok az egyensúly és alkalmazkodás tanát mechanikai alapprincipiumoktól leszármaztatni és kimutatni, hogy ezek természeti alaptörvényeknek folyományai. Nos, az evolutionista ethika rendszerében is az egyensúlyról és alkalmazkodásról szóló tan nagy szerepet játszik; ezen rendszer szerint az ethikai tünemény a lapjában ugyanaz, csak bonyolultsága és az összehatóerők minősége szerint különbözik a fentebbi egyszerűbb tüneményektől. Világos, hogy ezen szempontból az evolutionista ethika rendszerének kifejtésében természettudományi alapokat keres.

Williams még egy tételre fektet nagy súlyt és nézetem szerint jogosan. Vannak, kik azt tartják, mintha az ember erkölcsi fejlődésében csak dispositióitól és a környezetétől függne, ő maga pedig az általános erkölcsiség fejlődésében csak passiv tényező volna, melyre ráhatások történnek, míg ő a maga részéről a kör-

nyezetre vissza nem hat és azt nem módosítja. Bain fentebb idézett szavai a lelkiismeretről igen megközelítik e felfogást. Ez egyoldalú felfogás; itt nemcsak hatásról kell szólni, hanem kölcsönhatásról, nem egy factorral van dolgunk, hanem kettővel. A természet-tanban is található ezen egyoldalú de megbocsájtható felfogást. Ha követ dobunk a levegőbe, azt mondjuk, hogy a föld vonzza, pedig azt kellene mondanunk, hogy nemcsak a föld vonzza a követ, *de a kő is vonzza a földet*; mert azonban a kő tömege oly elenyészőleg csekély a föld tömegéhez képest, a kő vonzását semmisnek vehetjük. Meglehet, hogy az erkölcsi életben is az egyes ember, mint factor, mely valamely nép erkölcsének kialakításában közreműködik, a másik factorhoz képest rendesen elenyészőleg csekély jelentőségű, de nem szabad azt semmisnek venni, de sőt néha-néha nagyon is észrevehető e factornak hatása is.

Egyoldalú, ferde felfogás Williams szerint azon nézet is, miszerint az elkövetett tett a jellemre visszahatni képes nem volna. A mint testileg, ha mozgást számtalanszor ismétlünk, ez automatikussá válik; a mint mindegyik mozgás a következőt, hábr csekély vagy észrevehetetlen fokban könnyíti; úgy minden elkövetett tett nyomot hagy a jellemben, az embert a tett elkövetésére — talán észre nem vehető módon, de mégis — hajlandóbbá teszi. Tetteink, így hivatkozik a szerző George Eliot szavaira, a gyermekekhez hasonlók, kiket nemzettünk. De sőt gyermekeket megfojthatunk, tetteket soha; nekik tönkre nem tehető életük van *mind saját öntudatunkban*, mind azon kívül. (518. l.) Ha tehát valaki jót, vagy rosszat tett, nemcsak azért felelős, hogy a környezetre hatott, hanem azért is, hogy saját jellemét a jó vagy rossz útra terelte. Az absolut erkölcsi követelményeknek megfelelő állapot sohasem fog beállni, azt csak megközelíthetjük; de minden időnek erkölcsi állapota az időkne megfelelő, az egyen-és alkalmazkodás tana szerint.

Legyen szabad ismertetésemet a következő rövid elmélkedéssel befejezni. Courcelle-Seneuil fentebb említett szavai Spencer etikájának alapeszméjét fejezik ki. Az eszményi ethika eszményi társadalmi életet és erkölcsileg eszményi embereket tételez fel. Kérdés, megírhatjuk-e ennek rajzát? Hadd éljek összehasonlítással, hogy gondolatomat tisztán kifejtsem, oly összehasonlítással, melyet Spencer a Social Staties-ben tesz. Jelenlegi társadalmi életünk a testnek pathologiai életével hasonlítható össze, ennek megfelelő

leg etlikai törekvésünknek arra kell irányulnia, hogy e pathologiai életet egészséges physiologiai életté fejlesszük. Abban a helyzetben vagyunk sokszor, hogy nem választhatjuk az abszolút jót, hanem a legkisebb rosszat, mely a jó felé vezet, mint a gyógyszer maga is nem abszolút jó valami, nem abszolút egészséges valami, hanem az egészséget czélozza. De másrészt ismernünk kell az abszolút társadalmi életet és annak megfelelő erkölcsi codexét, hogy hozzá, mint célunkhoz, közeledjünk. Ismerjük-e azt? Ha nem is találunk absolute egészséges embert, mégis sok egészséges embert látunk és így az ember physiologiailag egészséges életének rajzát megkísérelhetjük; de tehetjük-e ezt a társadalmi életre vonatkozólag is? Tapasztaltunk-e társadalmi életet, mely az eszményi állapotot még csak meg is közelítené, hogy arra támaszkodva, az eszményi társadalmi életnek rajzát megkísérelhessük és arra erkölcsi codexünket alapítsuk? Spencer talán érezhette e nehézséget és azért így veti fel a kérdést: miféle föltételeket kíván az élet, mint olyan, bármerre tekintsünk is? Ezeknek a feltételeknek consequentiáit vonván le és azokat az erkölcsi életre alkalmazván iparkodik ő erkölcsi codexét megállapítani. Mindenesetre azt látjuk, hogy Spencer az erkölcsant positiv alapokra akarja fektetni, és a tudományt magát positiv tudományyá tenni, de senki sem veheti szemére, hogy ezen törekvésével ideálok felé nem törekszik. Ki őt, mint nálunk megesett, a tisztán utilitarius bölcselőkkel egy kalap alá hozza, az vagy nem ismeri, vagy legfeljebb, mint mondani szokták, másod kézből ismeri.

Dr. Lechner László.

* * *

«Revue de droit public et de la science politique.»

Azóta, hogy a közjog is szigorú szakszerű művelés alá jutott és így szűnőben van az a felfogás, mely e körben az irodalmi munka feladatának pusztán a jogi szabályok leírását, illetve kivonatolását tekintette, a tudományos szint, a szomszédtól kérve kölesön: mindinkább érezhető volt hiánya az olyan folyóiratoknak, melyek főképp e szakmát szolgálva, annak érdekeit képviseljék, haladásra buzdítsanak, azt számon tartás és ellenőrizték.

A közjognál erre annál nagyobb szükség van, mert itt

százados mulasztásokat kell pótolni; számos, hogy úgy mondjuk, rossz szokástól elterelni és meggyőzni arról, hogy az államnak, mint jogi szervezetnek életét csak akkor fogjuk valóban megismerhetni, ha a közjogi irodalom is teljesíti kötelességét: az oda tartozó anyagot tudományos módszerrel, rendszeresen feldolgozza. A mondott irányban eddig is nagy érdemeket szerzett a *Laband* és *Stoerk* által szerkesztett «Archiv für öffentliches Recht», mely immár kilenczedik évfolyamban lát napvilágot; most pedig *Larnaude*, a párisi jogi karnál a közjog tanára, indította meg a fenti címet viselő havi folyóiratot és a munkatársak között ott találjuk leg-
többjét azoknak, a kik e téren névvel bírnak Franciaországban és még számosat a többi nemzetek írói közül. Nem szenved kétséget, hogy e vállalatra nagy feladatok várnak és pedig első sorban a francia közjogi irodalmat illetőleg, a melyet virágoznak mondani éppen nem lehet. Mint ezt a szakma egyik leghivatottabb bírálója, *Boutmy*, az «Intsitut» tagja, a párisi közjogi-politikai iskola igazgatója megjegyezte (Études de droit Constitutionnel. 1888.), a francia államjogi ismeretek közül mutatkozott ugyan némi haladás a gyakorlati élet megvilágosító hatásával, de irodalmi művelését tekintve, Rossi könyve majdnem az egyedüli, mely azt rendszeresen és tudományosan tárgyalja; pedig e munka a harminczas évek végén tartott előadásokat foglalja magában. Az alkotmányok folytonos változása se elég időt, se a kedélyeknek elég nyugalmat nem engedett, hogy az államjog szabályai tárgyilagossá eszmecserében tisztázódjanak. Örökké a támadás és a megsemmisítés veszélyének kitéve, létért folyt a küzdelem, melyben inkább politikai momentumok szerepeltek. S mert állandóságát misem biztosítá, a tudósok inkább más disciplínákhoz fordultak, hol tehetségeiket a tartós sikerre több kilátással érvényesíthették. De e szakma nemcsak az irodalomban, hanem az oktatásban is el volt hanyagolva. Franciaországban tételeivel foglalkozni, hosszú időn keresztül egyet jelentett a szenvedélyek felkorbácsolásával. És az egymásra következő kormányok, majd valamely forradalmi terrorismusból, vagy az államesínyből kerülve ki, nem bírhattak külön okkal, hogy az államjogi viszonyok elemzését körül buzgólkodjanak. Még a legjobb indulatú tanítás is fokozhatta volna a viszályt, midőn újra és újra az intézményekre és azok eredetére hívja fel a figyelmet. A csend, a közöny biztosabb volt. Így történhetett azután, hogy csak a polgár-

királyság idejében, 1835-ben, szerveznek és akkor is csak a párisi jogi karnál egy katedrát, a már említett Rossi számára és az alapító okmány a hírneves Guizot minister által kiadva elismeri azokat a nehézségeket, a melyek e tárgy tanításával összekötte vannak. Az 1851-iki alkotmány pedig ezt az egy katedrát is megszünteti és az új köztársaság csak 1879-ben állítja vissza, valamint a közjog tanítását, a jogi oktatás kiegészítő részévé teszi általában.

Ezekből könnyen megérthető, hogy az új folyóirat támogatására első sorban is a francia irodalom szorul; de ha programjához hű marad, érdekessé válhat általában. Kitűzött célja az egyes tételek önálló tudományos kidolgozása mellett, a közjogi irodalom állását, az egyes irodalmakban elért eredményeket rendszeresen bemutatni: a mivel egyszersmind a különböző irányok, a jelentékenyebb művek bírálatos ismertetése van összekapcsolva és különösen e tekintetben óhajt lehetőleg teljeset nyújtani. A francia és az idegen irodalmak közt állandó eszmecserét tartva fön, rajta lesz, hogy az egyes nemzeteknél elért fejlődés a többire is kihathasson. Fejtegetései körébe az összes közjogi szakokat bevonja: az alkotmány- vagyis az államjogot, a közigazgatást, a pénzügyi jogot, a nemzetközi jogot; valamint az egyes alkotmányok érdekesebb intézményeinek ismertetését, a melyekkel eddig Franciaországban az angol és az észak-amerikai alkotmánytól eltekintve keveset foglalkoztak. Továbbá a közjogi intézményeket lehetőleg a maguk egészében, tehát politikai oldalukkal törekszik bemutatni, így az okokat, a melyek létrehozták és az eredményt, melyet elértek velök. Ezért figyelmét a parlamenti tárgyalásokra is kiterjeszti és beható tudósításokat ígér, lehetőleg tudományos modorban, a különböző államok közviszonyairól. — Mind e törekvésekhez csak a legjobb sikert kívánhatjuk.

Az első szám tartalma: *Larnaude*, Notre programme; *Dalla Volta*, La «Catenaccio» en Italie; *Ducrocq*, De la personnalité en France du Saint-Siège et des autres puissances étrangères; *Hauriou*, Dangers des monopoles des faits établis par occupation de la voie publique; *Barbier*, Des modifications apportées à la législation de la presse par la loi du 12 decembre 1893; *Despagnet*, Du role des Conseils d'États dans la naturalisation d'après la loi du 22 juillet 1893. Ezek után a francia, angol és spanyol közviszonyokról szóló fejtegetések következnek,

majd a belga államtudományi oktatás ismertetése és végre *Lar-naude, Merignhac, Faure, Brissaud, Wahl* és *Dareste* bírálatai zárják be a tartalmas füzetet.

N. E.

* * *

«*Mind.*» *January, 1894. New series. No. 9.*

I. Hegelianisme and its Critics: Prof. A. Seth. Felelet Jones-nak azon cikkeire, melyekben Jones Hegel-féle álláspontból az epistemologusok tételeit megtámadja. A vitakérdés lényege az, hogy az angol Neo-Hegelianusok szerint a gondolatok mint olyanok önállóan léteznek, s a gondolat azonos a léttel és vele egybeesik, míg az epistemologus A. Seth azt állítja, hogy a gondolat csak a *gondolkodóban* létezik, hogy a gondolatnak magának (per se) sem léteit, sem oki hatást nem tulajdoníthatunk. — II. Imitation: A Chapter in the Natural History of Consciousness: Prof. Mark Baldwin. Az utánzás mindenekelőtt egy sensori-motor visszahatás. Továbbá igen alapos azon feltevés, hogy minden visszaható szövet tudatos. A fejlődés ezen alapon csak úgy gondolható, hogy a visszahatás, mely a benyomás után következik, ennek utánzását (copy) fentartja, de sőt új utánzásokat képes teremteni. Ily módon benyomások szerveződnek bennünk, de sőt a benyomásoknak szervezetünkben való összeszővődése által lehetséges, hogy oly visszahatások nyilvánulnak, melyeket valamely benyomás *közvetlenül* nem okozott. Az utánzás M. Baldwin szerint egy «circular reaction», azaz, a visszahatás ismétli az ingert. Az ingereknek ezen ismétlésében, azon visszahatások, melyek kedvezők, többször ismétlődnek, mint azok, melyek kedvezőtlenek, míg ez utóbbiakat végképen kiszorítják. — III. Reflections Suggested by Psycho-physical Materialism: Prof. H. Laurie. A cikkirő azon nézet ellen küzd, mely szerint a lelki tünemény nem egyéb, mint az anyag tüneményeinek egy melléktüneménye (epi-phenomenon), vagy a mint mondani szokták: a gondolat az agynak funkciója. Ezen állítással szemben Laurie a következő tételeket állítja fel: Az anyag, mint olyan, nem gondolkodik, mint-hogy pedig dinamikai processusának eredménye a szellem, már a processusban kell szellemi mozzanatokat keresni, sőt nemcsak szellemi mozzanatokat kell keresni bennük, hanem a szellem ab initio az uralkodó elem bennük. Dualismussal van dolgunk az

agy functióiban (anyagi, szellemi mozzanatok), és soha nem fog sikerülni az anyagot a szellemre visszavezetni, vagy megfordítva. — IV. Prof. James' Theory of Emotion: D. Irons. Czikkiró szerint James elmélete a gerjedelemről a következő: Minden gerjedelem (emotion) elemek összegének eredője, és mindenik elemet egy már jól ismert physiologiai processus valamely neme okozza. (Each emotion is the resultant of a sum of elements, and each element is caused by a physiological process of a sort already well known). Azért vagyunk szomorúak, mert kiabálunk, azért haragosak, mert ütünk, azért szepegünk, mert remegünk. Szóval James szerint a gerjedelem csak azon testi változásoknak lelki tükröképe, melyek bizonyos gerjedelemmel járnak. James-nek ép most említett elmélete ellen szólal fel a czikkiró. — V. Discussions.

1. Prof. Ebbingshaus' Theory of Colour Vision: C. L. Franklin.

2. Unreasonable Action: H. R. Marshall. Sidgwick szerint is az akarattal elkövetett oktalan cselekedet ritka és több okra vezethető vissza. 1. A cselekvés elkövetésekor nem tudjuk öntudatosan, hogy akarati elhatározásunk erkölcsi elveinkkel összeütközik. Erkölcsi elveinket egyszerűen felejtettük. 2. Erkölcsi elvünket nem felejtjük, de nem ismerjük el, hogy a jelen esetre az alkalmazható: 3. vagy a cselekvő kételkedik még elveinek igazságában. 4. A cselekvő a cselekedet elkövetésekor magamagát ámitja. Marshall szerint mindez esetek visszavezethetők vagy arra, hogy lelki állapotainkat rosszul vagy hogy éppen nem elemeztük. Különböztet más a lelki állapot, ha a tettet elkövetjük, más, ha róluk utólag ítélünk. — VI. Critical Notices. 1. F. H. Bradley, Appearance and Reality. A Metaphysical Essay. London. Birálja James Ward. Hegeli szellemben és sok elmeélel, de bíráló szerint, nem teljes következetességgel írt mű. 2. H. Spencer, The Principles of Ethics. Bir. S. Alexander. 3. F. Pilon, L'année Philosophique. Bir. Carveth Read. Benne három essay fordul elő: 1. Schopenhauer metaphysikájának és a Pessimismusnak bírálata Renouviertől. Bíráló szerint Renouvier nem fogta fel mindig helyesen Schopenhauer eszméit 2. Essay a gerjedelmek természetéről, Dauriactól. Író küzd a gerjedelmek physiologiai magyarázata ellen, mint azt James megkísérelte. 3. Az idealismus fejlődésének története Pillontól. Bíráló szerint derék értekezés, mely leginkább Hobbes, Descartes, Malebranche, Burthogge és Locke tanaival foglalkozik. — VII. New Books. 1. Primitive Music: An

Inquiry into the origin and development of music, songs, instruments, dances and pantomimes of savage races. By Richard Wallaschek. London: Longmans, Green et Co. 1893. Pp. XI. 326. Ismertető szerint kiváló mű, mely a rhythmusnak fontosságát a zene eredetében és fejlődésében kellően kiemeli. 2. The Process of Argument. A Contribution to Logic. By Alfred Sidgwick. London: A. et C. Black, 1893. Pp. 235. Ismertető szerint szintén jeles mű.

— r—ó.

* * *

«Archives d'anthropologie criminelle, de criminologie et de psychologie normale et pathologique.» 1893. szept. 15.

Az «Athenaeum» múlt évi folyama utolsó számában megkezdettük Gauckler criminologiai fejtegetéseinek ismertetését; most utólag bár, be kell fejeznünk azt az «Archives» folytatólagos közleményének rövid reproducálásával. Kiemeltük e tanulmány nagy horderejét és uttörő irányát abban, hogy szerző az eddigi irányoktól eltérőleg, ebben nemcsak a büntettet, hanem a büntetést is, mint a társadalmi együttthatók közös és a büntett által földézett visszahatások folytán előállt eredményét tárgyalja. E visszahatások rendszerében az előző czikk az utilitarius, vagyis tisztán hasznossági visszahatásokkal foglalkozott, melyek közé szerző a büntett elleni óvó rendszabályokat, a javító nevelést s az utánczó elrettentését sorozta; míg most az inkább érzelmi és erkölcsi forrásokból eredő visszahatásokra fordítja figyelmét s ezek között legelső helyen az *idaszágérzetet* veszi bonczolás alá.

Ezt az igazságérzetet Gauckler minden büntettesnél kisebb-nagyobb mértékben feltalálja, legalább azoknál, kik megőrizték még őszinteségöket. Erre nézve idézi egy újabb francia sensatiós bűnpör hőse, Anastay nyilatkozatát, ki ezeket mondta volt: «Rajt kaptak, megfizetek». Majdnem ugyanezen szavakkal nyugtatta meg lelkiismeretét egy más nagy bűnös is, Meunier, mikor így szólt: «Úgy halok meg, mint egy ember, a ki megfizeti adóságát».

A jogérzet követelménye a büntetésben, hogy a büntett által okozott rossz szükségkép vonja maga után a büntetés által okozandó rosszat. Csakhogy a közvélemény ezt a követelményt két föltételnek rendeli alá: követeli ugyanis első sorban a bűnösséget, s a bűnösség okvetlen föltételezi a beszámíthatóságot.

A beszámíthatóság nem elegendő a bűnösséghez. Egy cselekmény elkövetése tudniillik nem von maga után büntetést, ha a cselekmény csupán a törvény materialis áthágásában áll. Kell, hogy erkölcsi fogyatkozást is mutasson. Egy megtámadott egyén gyilkosságot követ el, ha támadóját megöli; megsérti a törvényt, de azért mégsem bűnös és nem érdemel büntetést, mert tette nem ellenkezik az általános igazságérzettel.

Viszont a bűnösség föltételezi a beszámíthatóságot, a mi Gauckler szerint nem akarja azt jelteni, hogy a beszámíthatóság szabadakarat nélkül nem létezik. Szerinte a szabadakarat bölcselmi és közönséges meghatározása közt különbség van. Midőn szabadakaratról szólnak, egyszerűen azt a szabadságot értjük, hogy választhatunk különböző módok közt s ez a szabadságunk nem tagadható. Beszámíthatóság alatt tehát csak azt vizsgáljuk, hogy megvan-e az elhatározásnak ez a szabadsága az egyén birtokában?

A kérdés beható vizsgálata után Gauckler azt a meggyőződést kockáztatja, hogy az igazságérzet a büntetőjog terén, idővel lényeges természetében módosulhat és jöhet oly idő, midőn nem fogják kivánni, hogy a büntetés szükségképen rosszból álljon.

E nézete támogatására végig pillant a büntetés intézményének történeti kifejlődésén, melyet Ihering mély belátású szavaival jellemez: «A büntetés története állandó törlés» — az értelemnek folytonos diadala a nyers ösztön felett; hosszú századok törekvéseinek lassú munkája. Ma a büntetés alkalmazásának tere mind összébb-összébb szorul; sok jogellenes cselekmény a büntetőjog teréről a magánjog terére játszik át és csupán kártalanításnak enged helyet. A bűnösség és beszámíthatóság fogalma mind nagyobb fontosságra emelkedik s befolyásuk csökkenti a büntetés mértékét. Ugyanezen átalakulás nyomán halad a részvét és emberiség érzelmének térfoglalása a gyűlölet érzelmé rovására. S ezt tükrözötteti vissza modern bűnvádi eljárásunk is.

Mert mit tesz ugyanis a közvád? Sajnálkozik az áldozaton, igyekszik fölébreszteni a részvétet iránta s ezzel a bosszú és megtorlás ösztöneit vinni harcuba. Sőt nem is habozik nyíltan appellálni az érzelmekre. Beszél a közmegtorlásról, a társadalom bosszújáról s iparkodik a lehető legjobban befeketíteni a vádlottat, s valódi szörnnyetegnek festeni le. Ellenben a védő szerepe

egészen megfordított. Feladata gáncsolni az áldozatot, hogy megfoszsa őt az érdekességtől, elfordítsa iránta a részvétet s így a boszú érzetét is. A rokonszenvet védenoze javára igyekszik fordítani. Így küzdenek az ellenkező érzelmek az egész vonalon egy bünper lefolyásában.

Most átmegey Gauckler az érzelmek és ösztönök természetének közelebbi vizsgálatára, s foglalkozik mindenekelőtt a részvéttel. Ennek növekvő befolyását a legislatióra abban látja, hogy a büntető törvényhozás e században lényeges módosulásokon ment keresztül, melyek mind a büntetés enyhítésére vezettek. Érdekes vizsgálni e szempontból, mily változásokon ment át az előkészületi munkálatok folyamán a Bérenger-törvény, mely eredeti formájában csupán utilitarius tekintetektől volt inspirálva; arról volt szó t. i., hogy kikerültessek a börtönbüntetést azokkal, a kiket csak jobban elrontana, s másfelől fokozzák a törvény szigorát a szokásszerű büntetéssel szemben. És mi lett a törvény ez utóbbi részéből? Teljesen elejtették, mert nem tudták elszánni magukat arra, hogy elvegyék a bírák azon jogát, hogy az elnézést a végletekig vihessék.

Ez az átalakulása a társadalmi felfogásnak bizonyos határig a statisztikában is észlelhető. Constatálható például a gyermekgyilkosságok eseteiben a fölmentések növekvő száma oly alkalmaknál, hol az összetalálkozó körülmények képesek az esküdteket megindítani. És Gauckler arról is biztosít, hogy Franciaországban évente sok büntettes kerüli ki a relegatiót, daczára a törvény imperatív jellegének. A relegatióról szóló törvény kihirdetését követő három év alatt a három hónapra vagy azon alóli időre szóló börtönbüntetések, tehát a relegatiót maga után nem vonó büntetések száma 5⁰/₀-kal emelkedett; holott az előző öt év alatt az emelkedés csak 2⁰/₀ volt.

Áttérve a büntettes gyűlölete érzésére, szerző kétségtelennek tartja, hogy a társadalom a tagjai közötti sympathiánál fogva osztja az áldozat boszúérzetét is. Ez a visszahatás részint abban nyilvánul, hogy a tömeg maga szolgáltat igazságot, habár ez ritka eset a civilizált társadalmakban, hol a szervezett hatalom mellett a tömeg érzelmei alig nyerhetnek közvetlen kielégítést; de gyakori az Egyesült-Államokban, az úgynevezett lyncheléseknél, a milyen Desjardins kimutatása szerint 1884-től 1889-ig 975 fordult elő, azaz évenként átlag 162. Ezek nem igazságszolgáltató

cselekmények, daczára, hogy néha oly látszattal veszik körül magukat, nem is egyszerű védelmi rendszabályok, mert legtöbbször már letartóztatott egyének az áldozatai, de mindenkéfféltt a boszú művei, mint ezt a kínzások kegyetlensége sokszor tanúsítja, mikor például a népharag körülveszi halálkiáltások közt az elítéltet, vagy meg akarja elevenen nyúzni a fölmentetteket. Ilyen incidensekből támadtak a cincinnati-i vérengzések 1882-ben s a francia Antillákon előfordultak 1891-ben.

Ugyanez a jelentősége van annak is, Gauckler szerint, mikor a társadalom utólag teszi magáévá és szentesíti a jogos boszú vagy megtorlás tényét; tegyük fel: a midőn az esküdtszék fölmenti a felesége kedvesét megölt férjet, a bántalmazott becsületét megtorló férfit, a csábítóját vitriollal leöntő leányt. Ámbár szerintünk itt a jeles theorista nem egészen helyes nyomokon jár, mert ily esetekben a fölmentő ítélet nem a boszú jogosságából, hanem a szenvedély felháborodásának enyhítő körülményéből meríti jogcímét.

Érdekesen világítja meg végül Gauckler a félelem szerepét is a társadalom ítélkezésénél. A biztonságaért való rettegés ragadja a büntető társadalmat a legtöbb végre. Így büntetik némely normandiai esküdtszékek különös szigorral a nyulak lopását, ennek könnyűsége és gyakorisága miatt. Így születnek ismétlődő bűncselekmények folytán a rendkívüli szigorúságú verdictek, mint a hogy általában a francia legislatio a recidivisták részéről fenyegető veszély ellen egyszerre a relegatio radicalis orvosszerűre folyamodott.

Szemlélődései végén arra céloz Gauckler, hogy az új eszmék egyenesen azt követelik, hogy a társadalom maga kényszerítse a delinquent a cselekménye által okozott sérelem jóvátételére, és ne hagyja egyedül az áldozatokra annak rendes polgári úton való keresését. Meg kell fosztani a bűnös cselekményt minden csábjától, elvéve a bűnös minden reményét, hogy tetteiből valami hasznot húzhatna. Kétségkívül — mondja — az áldozat kárpótlására szentelendő munka hosszú éveinek kilátása fontos elriasztó eszközül fogna szolgálhatni, s ha ez eszmék tért foglalnak a társadalomban, elég visszaható erőt fognak kifejteni, hogy a törvényhozást a büntetések módosítására kényszerítsék.

Ottolenghi és *Carrara* egy következő cikkben a törvényeszi orvostan és pszichiatria szempontjából foglalkoznak egy új

jelenséggel, mely a két első lábujj nagyobb mozgathatóságában áll a büntetteseknél, epileptikusoknál és prostituáltaknál. Szokás folytán a láb a mozgathatóság igen nagy fokára képes fejlődni, mint azt Hans Virchow kimutatta a japáni kötél-tánczosoknál, Haeckel a khinai evezősöknél, a bengáliai takácsoknál és általában minden feketénél, kik az evezőt lábukkal fogják meg. Isidore Geoffroy Saint-Hilaire is számos példával mutatta ki, hogy az ember lába becses segédeszközzé válhatik. Broca közzétette egy Ledgewood nevű sajkáson tapasztalt észrevételeit, ki bár kezek nélkül született s csak egy lába volt, ez egy lábbal mindazt el tudta végezni, a mit mások kezeikkel végeznek. A szerzők is ismertek egy egyént Turinban, kinek karja nem lévén, lábait épp úgy tudta használni, mint kezeit. Azonfelül ugyanők kutatásaik folyamán valóságos prehensibilitását tapasztalták a lábuk bűnös egyénekénél, kiknél a lábujjak közti távolság jelentékeny volt. Különösen egyikök, ki a foglalkozási nemek szemmel tartásával gyűjtötte adatait, több esetben észlelte a turini börtönben különböző foglalkozású egyénekénél az első és második lábujj távolságát. Nem minden alap nélkül tartják tehát az anthropologusok ezt a jelenséget a fajbeli inferioritás jegyének.

Úgy normalis, mint degenerált egyénekénél tett különböző észbevetések után Ottolenghi és Carrara is constatálják, hogy:

1. az első és második lábujj közötti szokatlan (8 milliméternyi és azon felüli) távolság nem a lábaikkal dolgozó munkások különös tulajdonsága;

2. nem is azoknak közös tulajdonsága, kik szokva vannak mezítláb járni; a mezítlábjárás legfeljebb túlozhatja a tünetet, de nem okozza azt;

3. ellenben határozottan atavikus tulajdonság, mely gyakoribb ugyan a nőnél, mint a férfinál, de leggyakoribb a degeneráltaknál s különösen idiotáknál, büntetteseknél, epileptikusoknál és prostituáltaknál, — s ebből a szempontból a törvényszéki pszichiatriára és orvostanra nézve jelentékeny fontosságú.

E fősorolt főbb czikkek után a törvényszéki orvostani rovatban *Berard* egy 13 éves gyilkos leány esetét tárgyalja, ki vele egykorú társnőjét elcsalva, nehány sou-jáért a folyóba lökte és a víz alá fulasztotta; *Gouzer* pedig a büntett szó értelmét taglalja a kritikai rovatban Hamon definitiójával szemben s kijelenti, hogy a büntett nem cselekmény, mint a hogy Hamon

értelmezi, hanem egy cselekményre alkalmazott minősítés. Maguknak a cselekményeknek önmagukban sem aesthetikai, sem erkölcsi, sem másnemű értékök nincs. Ehhez képest a büntett szó értelmét is csak a dolgok tulajdonságai, a subjectiv szempontok és objectiv körülmények tekintetbevételével véli megállapíthatónak.

—n—r.

* * *

*«Revue philosophique de la France et de l'étrangère.
Février 1894.»*

Pierre Janet «Histoire d'une idée fixe» czím alatt vázolja egy rögeszme egész kórképét, a mint ő előtte lefolyt, s phasisaiban a lélektani tudomány sok homályos kérdésére világot vet-het. Egy negyven éves nő képezi vizsgálódásainak tárgyát, kit Justine név alatt mutat be, s kit ezelőtt három évvel kezelt. A nő, kit férje 1890. év októberében vezetett a Salpetrière kórházba, a következő tüneteket mutatta: Nagy és erős, tömött fekete hajjal, tágra nyitott sötét szemekkel, vonásai nem volnának kellemetlenek, ha folytonos fintorok nem torzítanák. Arcza hol halálsápadt, hol piros foltokban ég, kezei reszketők, lépése bizonytalan. Mihelyt meg akarják vizsgálni, kezeibe temeti arczát és zokogásban tör ki: «Óh milyen borzasztó így élni! félek, félek!» — «Mitől fél?» — «A *cholérától!*» Ebben a szóban van kifejezve rögeszméje, a cholérától való félelme.

A patiens halálfélelmét, mint Janet kifejti, kétségkívül anyja foglalkozása idézte elő, a ki betegápolónó volt, s gyakran voit kénytelen halottakat temetni, sőt néha leányával is segít-tetett magának. Tizenkét éves korában Justine-re igen mély benyomást tett két choleras hulla látása. Elgondolkozva ment haza, s habár semmiről sem panaszkodott, nem kerülhette ki, hogy éveken át igen sokszor ne gondoljon a cholera áldozataira.

Következő évben beteges gondolkodásának új tápot adott egy kiállt könnyű typhus, s talán egy dohánygyárban végzett fáradságos és kevésbé hygienikus munka is. Justinet naponta többször is hideg izzadság verte ki s reszketegség fogta el, mit a cholera gondolatának lehetett tulajdonítani. Nemsokára férjhez ment egy derék munkáshoz, ki őszintén ragaszkodott hozzá, s ebben a helyzetében sötét tépelődései eleinte háttérbe szorultak, de nemsokára más rögeszméknek engedtek helyet.

Áldott állapotban levőnek hitte magát s több hónapon keresztül annak is látszott. Azonban senmi sem volt a dologban és Justinet ekkor más rögeszme lepte meg, a férje iránti gyűlölet, kitől minden áron váltni akart, össze-vissza szaladgálta az ügyvédeket és bíróságokat, hogy házasságát felbontsák és ezer apró excentricitást követett el. Végre ápolás alá vették otthon, de egy influenza következtében a dolgok oly komolyakká fejlődtek, hogy a férj kénytelen volt nejét, mint elmebetegét, a Salpetriérebe adni.

A beteg tagadhatatlanul elmebeli zavarokat mutatott. Mindig szobájában ült, sírva és jajgatva, semmit sem dolgozott, nem beszélt s a hozzá beszélőket nem értette. Ha a choléráról kérdezték, zavarba jött, elhalványult vagy pirult, sírva fakadt s csak ilyen szavakkal válaszolt: «Nagyon félek tőle... és már régóta... nem tudom, miért... nem tudom, mitől félek...» Jobban nem tudta magát kifejezni; tagjai reszkettek, fogai vaczogtak, karjai védő mozdulatot tettek, teste hátravetődött, végre borzasztó kiáltásokban tört ki, szemei nyitva maradtak, mintha merőn tapadnának valamire, szája feltátva tajtékozott s nyála ajkain folyt le. Időről időre érthetlen kiáltásai közt e szavakat articulálta: «A cholera elvisz, segítség!» Lábat görcs húzta össze, kékült, fuladozott, kihányta, a mit evett, sőt széke is elment. Ez a jelenet sokszor órákig tartott, utána a beteg lassankint magához jött, eszmélete visszatért, de tisztán nem tudott visszaemlékezni s a cholérának legcsekélyebb említésére újra elől kezdte.

Az értekező minde körtünetek okait vizsgálva, constatálja, hogy az egész egy hysterikus roham jellegével bír. Csakhogy e közös elnevezés alá nagyon sok jelenséget lehet foglalni, a nélkül, hogy azok természetét is megmagyarázná. Az ember azt hinné, hogy e nő a rohamoknál nem bír öntudattal, mert fülébe kiálthatnak s nem felel, szürkálthatják, égethetik, nem reagál. Pedig a tudatosság folyamata nem szünetel, csakhogy a beteg elméje, egyetlen gondolattól eltöltve, képtelen azt felfogni. Ha például, midőn felkiált: «A cholera el akar vinni!» — figyelmezteti valaki: «Igen, a jobblábadat fogja» — akkor hirtelen visszahúzza jobb-lábat. Így aztán lassankint némi párbeszédbe lehet belevonni. «Hol az a cholera?» — kérdik, mire így felel: «Ott, ott ni, az az elkékült halál, lám, milyen bűdös!»

Most aztán áttér az értekező a részletesen leírt jelenségek

érdekes tudományos, és pragmatikus magyarázatára s az abból kivont fontos következtetésekre.

Hogyan küzdeni le egy ily arányokban meggyökerezett rögeszmét? Erre nézve, úgymond, különböző elmegyógytani eljárás vehető alkalmazásba. Az egyik az úgynevezett *subconsciens* rögeszmék föltevésén alapul. Szerző után Breuer és Freud is constataáltak oly rögeszmék igen súlyos eseteit, melyeket a szenvedő nem bír kifejezni, sőt nem is tud róluk. Ily rögeszmék létezése csakis rohamok, vagy pedig álom, somnambulismus, subconsciens cselekmények és automatikus írás közben fedezhetők fel. Breuer és Freud tovább oda concludálnak, hogy e rögeszmék éppen azért veszélyesek, mert lappangók és nem nyernek elég precíz külső kifejezést. Gyógyulásukra elég volna, ha a rögeszmék külső kifejezését lehetőleg megkönnyítanők. Ha a beteg a somnambulismus alatt teljesen kivallja rögeszméjét, akkor meggyógyítható.

Ezen, habár kissé theoretikus okoskodásokhoz Janet is hozzájárul. Igaznak ismeri el, hogy ily patiensek somnambulismusaik alatt nagy könnyebbséget találnak abban, ha subconsciens rögeszméiket fölfedezhetik. De ez csak első része a feladatnak. A másodikat egy sokkal lassúbb, de csalhatatlanabb eljárás biztosítja. Azt mondja Janet: a rögeszmét ő úgy tekinti, mint a képzetek igen nagy számának synthesisét, összetételét. A helyett, hogy egészében támadnánk meg, sokkal biztosabb decomponálni, elemeire osztani. Nem egyéb ez, mint a therapeutika azon elvének alkalmazása, hogy: «*divide et impera*».

Már most a roham bizonyos elemei, pl. a görcsös összehúzódások vagy szaglási hallucinációk, a suggestio különböző módjaival aránylag könnyebben legyőzhetőek. Mások ellenben, így a látási hallucinációk, nehezebben támadhatóak meg; ezeken tehát helyettesítés útján próbált segíteni. Fokozatosan sikerült neki a hullák látományát átalakítani, azokat úgyszólván átöltözteni úgy, hogy egy idő múlva a hullából egy khinai generális alakja lett, kit Justine a kiállításán látott, és többé nem rémített, hanem derülten komikus hatást tett.

Így alakult át lassankint a betegség is; a válságok ritkábbakká lettek s nem jártak többé hányással, csak néhány nevésszel vegyes felkiáltással. Justine maga bevallotta: «Többé nem

félek úgy, mint előbb, már csak a *cholérára gondolok*, de erre folytonosan».

E megkülönböztetés fontosságát orvosi és pszichológiai szempontból méltán emeli ki Janet. Mert a roham maga, minden hallucinációival és életműködési zavaraiával, nem egyéb, mint egy gondolat túltengése, minden új pszichológiai elem nélkül. A betegség klinikus fejlődése is tehát a roham és az ezme közötti teljes azonosság mellett szól, miből következtethetni, hogy elég az elemeket megfosztani aránytalan megnövekedéseiktől s mindjárt visszanyerik eredeti alakjukat, mint egyszerű gondolat jelentkeznek.

Úgyde miben állt ez a gondolat Justinénél még, miután lényeges jegyei úgy elmosódtak? Csak egy utolsó és könnyen kiküszöbölhető elemből — felel reá Janet — és ez maga a *szó*. Valóban könnyű volt Janetnek constatalni, hogy mi szerepet játszott betege obszeiónál maga a nyelv. Ha gépiesen, mozdu-latlanul ült munkája mellett, ajkait mozgatva, néha érthetőleg kiejtette e szót: «cholera». Máskor, ha írón volt kezében, önkénytelenül leírta maga elé. Hogy elenyésztesse ezt az utolsó symptomát is, a megosztás és helyettesítés fentebb érintett módjához folyamodott. A «cholera» szót a khinai tábornok tulajdonneve gyanánt suggerálta a betegnek. Gépiesen leíratta vele az első szótagot: «cho-», azután szóösszetételekre vezette rá, pl. «cho-colade». Máskor ugyanazon szótaggal kezdődő különböző szavakat diktált tollába, utoljára mindezen automatikus gyakorlatok közben a beteg annyira megzavarodott, hogy nem egyszerűen fölkiáltott: «Melyik is az a szó, a melyik úgy kínozott? Már nyolcz nap óta keresem, de nem bírom összeszedni». Megfelelő foglalkoztatásával a beteg elméjének, a feledés idővel oly tökéletes lett, hogy az utolsó cholerajárvány alatt Justine már kíváncsian kérdezte: micsoda betegség az a cholera?

Ezzel azonban a kezelés még korántsem volt befejezve. A gyógyulást még mindig hátráltatta az elmekór therapeutikájának legfőbb akadályja, az úgynevezett *másodlagos rögeszmék* jelenléte. A cholera képzetét hiába irtotta ki Justine lelkéből az okszerű kezelés: a beteg a nélkül, hogy tudná miért, állhatatosan vonakodott tápszert venni magához; különösen nem akart gyümölcsöt, főzeléket enni, a mi kétségkívül a cholerától való rettegés következménye volt. A cholerától való félelem észre-

vétlenül más betegségek rögeszméjének adott helyet s ebben végig ment a pathologia egész sorozatán, most szívbaj, majd agybántalom rémképe gyötörte, vagy rák miatt akarta magát operáltatni.

Ehhez még mellékes rögeszmék járultak, melyek távoli összefüggésben sem álltak a choleraival. Vízbe akarta ölni magát, mert a víz csábította; ki akart ugrani az ablakon, mert a ház féloldalt hajlott; meg akarta fojtani kutyáját és felakasztani madarait; földhöz akarta vágni ételeit, vagy a belépők fejéhez. Nem akart kimenésnél kalapot tenni, nem akart inget változtatni, vagy ha kényszerítette férje, tiszta inget öltött előtte, de alig fordított hátat, már ledobta és fölvette szennyes ingét. Nem mert gyertyát gyújtani, nehogy felgyujtsa ruháját és a házat; nem akart bevásárolni a piacon, nehogy kísértetbe jöjjön lopni; nem volt rávehető, hogy takarítson és rendezkedjék a házban. Szóval egyetlen fixa idea helyett, mely húsz évig uralkodott fölötte, most egész sereg apró rögeszmébe esett.

Figyelemre méltó, hogy a rögeszmékkal milyen tünetek jártak együtt, a lelki élet kóros elváltozásai szempontjából. A figyelem teljes hiánya végkép megnehezítette Justine előtt a dolgok átértését. Olvasott a nélkül, hogy értette volna a mit olvasott, s ezt Janet az ily betegek jellemző symptomájának veszi. Éppen ezért nem ismerte föl a látogatására jött barátokat sem, s férjétől a leghétköznapibb tárgyak rendeltetését is megkérdezte.

A különböző érzékek anaesthesiait is tapasztalta ismertető a patientsnél; így teljes anaesthesiait a fájdalom iránt, a jobb-oldal analgesisét, a nyelv anaesthesiait, az ízlés, szaglás elvesztését, a hallás csökkenését, a látásbeli élesség $\frac{1}{3}$ -ra való reductióját, a látótér reductióját a jobbszemnél 70, a balszemnél 35-re. A látásbeli zavarokat Janet az *asthenopiának* tulajdonítja, hogy t. i. a beteg, ha merőn néz, vagy olvasni és az olvasottakat felfogni törekszik, csak rövid ideig bír tisztán látni; alig két percz múlva, szemében fájdalomról panaszkodik, épp úgy orra tövében is; előbb a bal-, majd a jobbszemébe is könnyek gyűlnek, mind kevesebbet-kevesebbet lát, végre teljes sötétségben találja magát. Mindehhez még diplopiát is észlelt Janet betegénél, azaz kettőzött látást; de, a mi a különösebb, nemcsak akkor, ha két szemmel nézett, hanem akkor is, ha csak

egy szeme volt nyitva. Az előbbi eset igen gyakori hysterikusoknál, s részben a látási tengelyek elhajlásának s pillanati strabismusnak tulajdonítható, de mélyebb oka a két szem által szolgáltatott különböző képek synthesisének, egybeolvadásának hiánya. A beteg t. i. elvonja az egyik szem által nyújtott képeket, öntudatmögötti (subconsciens) állapotban hagyja, s bár mindkét szeme nyitva van, tudatosan csak egyik szemével lát. Erről könnyű meggyőződni, teszi hozzá Janet, ha olvasás alatt függélyesen egy plajbászt tartunk szemei elé, mert látni fogjuk, hogy az akadályozni fogja bizonyos betűk olvasásában; holott, ha mindkét szemökkel látnának, az lehetetlen volna. A mi a második nemét illeti a diplopiának, erre nézve megjegyzi Janet, hogy már Perineaud csalódásnak jelentette ki, minthogy valóban optikai lehetetlenség is volna. A dolog úgy áll, hogy a beteg valósággal nem kettőzve, hanem csak zavarosan látja a szeme előtt nem kellő pontba helyezett tárgyakat.

Hosszú volna pontosan kísérni Janet részletes leírását a betegénél észlelt kóros szellemi tünetek általános jellegéről, melyekkel annak suggestibilitását és rögeszméit magyarázza, abban találva mindezen különös jelenségek kulcsát, hogy a rögeszmék csupán azért fejlődhetnek ki, mert elszigetelten fejlődnek s mert a test és lélek nem vesz részt minden folyamatnál úgy, mint a normális embernél szokott. Még csak pár szót arról az eljárásról, melyvel Janet betegénél a pszichikai rendszeres kezelést keresztülvitte, s az értelmi synthesis, az akarat, ítélet és figyelem fejlesztését eredményesen kísérte meg.

Az elmekórosok értelmi foglalkoztatása kényes problema, s legtöbbször azt hiszik, hogy a túlszigázott agyvelőknek föltétlen pihenésre van szükségök, s azért tétlenségben hagyják vesztegelni. Mindez helyén is lehet — mondja Janet — a túlfeszített szellemi munka folytán előállott neurasthenia eseteiben, de nem a chronikus neurasthenikusoknál, kik évek óta semmivel sem foglalkoznak, s kiknél éppen az ellenkező módszert kell követni. De melyiket? Mert míg Legrand du Saulle a munkát a betegek szórakoztatása módjának tekinti s azt ajánlja, hogy lelkét változatos és érdekes látnivalókkal kössék le, a minek legjobb eszköze az utazás: addig Janet arról volt meggyőződve, hogy az új látványok tarka egymásutánisága inkább kifárasztja a patiens figyelmét, s ezért ő a munkát nem mint szórakozást,

hanem mint szellemi gymnastikát ajánlotta és követte is ez esetben, az értelem synthetizáló erejének fokozására. Így szoktatta hozzá betegét fokozatosan a figyelmes olvasásra, az olvasott néhány sor elmondására, egy kis összeadási műveletre stb., melyet óvatosan nyújtott ki egy félórára, majd egy egész órára, és így tovább, míg csak a lehetőleg teljes felépülés nem koronázta fáradozásait.

Bármily tanulságosnak tartjuk, lehetetlen kiterjeszkednünk a betegség oktani fejtegetésére is, melyet Janet czikke végén az öröklött és egyéni antecedentiák pontos egybevetésével tár elénk, rámutatva, mint a rögeszme keletkezésének valószínű okára, egy Justine által kiállott forrólázra, mely idegrendszerét először dülta fel: de a mi még érdekesebb, négy nemzedékre kiterjedő táblázatos kimutatásban adva példáját a család elsatnyulásának, a benne előforduló hysterikusok, epileptikusok, dipsomaniakusok, gonosztevők jelentékeny számának s különösen a gyermekek roppant halálozási arányának, kik közül három nemzedéken át 46-ból 34, tehát $74 \frac{0}{100}$ halt el három éves kora előtt.

«Az értelmi inertia és a legkisebb erőlkifejtés törvényéről» (L'inertie mentale et la loi du moindre effort) értekezik kiváló szellemességgel a hírneves olasz tudós, Ferrero, a ki Lombroso után, ki az inertia eszméjét első vitte be a psychológiába, hogy kimagyarázza annak segélyével az emberrel veleszületett conservatismust, most e theoriának új alkalmazását tüzi ki czéljával.

Vannak tények, melyek arra mutatnak — körülbelől így hangzik Ferrero eszmemenete — hogy a testek ellenállásának physikai törvénye a szellemi életben is figyelemmel kísérhető. Az agynak is szüksége van külső mozgató erőre, hogy működésbe jöjjön és képzeteket, fogalmakat producáljon. A hypnotikus álomban pl. minden azt mutatja, hogy a gondolkozás teljesen szünetel, míg csak föl nem keltik suggestio útján. Akárhányszor kérdezik a hypnotizálttól: mire gondol? — a felelet ez: semmire. Ez tehát teljes inertia állapota, melynek a hypnotizált külső helyzete is teljesen megfelel. Sőt Strumpell jobbszeme és halfüle kivételével teljes anaesthesissel sujtott egyénnél is tapasztalta, hogy, ha érzéklő szerveit elzárták s így a külvilággal való minden érintkezéstől elszigetelték, hiába igyekezett kezei csapdosásával akusztikai érzetet előidézni, két-három percz múlva a

mozgás megszűnt, a lélegzés és érverés meglassult s minden lelki élet kialudt a mély álomba merült beteg agyában.

Binet azután vizsgálódásait a tulajdonképeni psychologia terére is kiterjesztve, azt találta, hogy ha hypnotizált egyéneknek verseket szavalt el s felébredésükkor megkérdezte, hogy emlékeznek-e a versekre: egyikök sem emlékezett; de ha később egy vörös korongot tartott elbök, ezzel ismét emlékezetükbe idézett néhány verstöredéket. Valószínűnek látja ezek után Ferrero, hogy a psychikai folyamatoknál az érzéklés functiója hasonlatos a physikai erőkhöz a vegyi összetételeknél, azaz: molecularis mozgató erőt közvetítve, az aggyal, mozgásba hozza az értelem inertiáját s lehetővé teszi a gondolkodás tüneményét. De valamint egy test nem maradhat folyton mozgásban, úgy az öntudat állapota is, erőátváltozás lévén, mihelyt elfogyasztotta az erő kezdő mennyiségét, eltűnik.

Szóval mindennemű képzet- és eszmetársításnak kezdőpontja valamely *sensatio*. Nem érezhetünk tetszésünk szerint újra valamely elmúlt örömet vagy fájdalmat; de oly helyek látása, melyeken ez érzéseket tapasztaltuk, újra feltámasztja azokat akarunk ellenére is. Egy ellenség iránt táplált haragunk, ki megbántott, idővel lecsillapul; de ha oly emberrel találkozunk, ki ahhoz hasonlít, önkénytelen ellenszenv támad bennünk ez utóbbi iránt is. Még jelesebben fejezi ezt ki Maudsey, midőn azt írja, hogy ha arczkifejezéseinkkel ingerültséget, csodálkozást vagy más emotiót akarunk kifejezni, az emotio maga is fölébred lelkünkben s nehéz lenne e pillanatban más emotiót éreznünk, mint azt, melyet arcunk kifejez. Ez az úgynevezett testkifejezés általi *suggestio*, melyre Braid hívta föl először a figyelmet.

Ugyanígy áll a dolog a gondolatokkal is; ezeket is utolsó elemzésben mindig érzéki behatások ébresztik fel. Ha elhaladunk egy hely előtt, melyen bizonyos eszme villant volt meg agyunkban, úgy sokszor az eszmére is visszaemlékezünk. Ha ujjainkkal érintjük a bogot, melyet zsebkendőnkön kötöttünk, eszünkbe ötlük az, a mit akkor gondoltunk, mikor a csomót kötöttük.

Hogyan történik mindez? A feleletet Münsterbergnek egy érdekes hypothesis ekkép magyarázza. Valahányszor az agy két idegcsomója egyszerre érintetik, valószínű, hogy a két pont közt kapcsolat jó létre, melyen át a két inger, melyek lényegileg csak molecularis mozgások, egymást ellensúlyozni igyekeznek. Ha azután

a két csomó egyike újból ingerlésbe jő, a moleculáris mozgás árama tovább terjeszkedik a régi összeköttetési úton, mint a legcsekélyebb ellentállás irányában.

Tehát az ember az inertia törvényénél fogva kívülről nyeri az impulsiót a lelki folyamatokhoz; de mihelyt az impulsiót megkapta, a legkisebb erő kifejtés törvénye szerint keresi a legcsekélyebb értelmi erő kifejtés útját. Az inertia törvénye a tudatos állapotok létrehívását szabályozza, a legkisebb erő kifejtés törvénye pedig azok működését.

Az ember — mondja Ferrero — nem szereti a munkát, sem az izommunkát, sem az értelmet. Ez már az emberi psychologia egyik tétele. Már a civilisatio kezdetén a munka egyértelmű volt a gyötrellemmel. A zsidó *assab* szó munkát és kint egyaránt jelent, a görög *πενουαι* is annyi mint: dolgozni és szenvedni, s belőle származnak: *πεινα* (éhség), *πόνος* (szenvedés). Spencer is beismeri, hogy az emberek legnagyobb része csak azért dolgozik, mert kénytelen vele.

De az izommunkánál még legyőzhetlenebb borzadály tárgya a szellemi munka, melynek egyik legfontosabb tényezője, a figyelem, anormális állapot s nem tartós. Az organismus rohamos kimerülésével jár, mert az erőfeszítést fáradság követi, s a fáradságot tétlenség. Különös, hogy az emberek túlnyomó része oly kevésbé méltányolja a figyelmet, hogy — mint Richet megjegyezte — épp azokat nevezi *szórakozottaknak*, a kiknél a figyelem működése fokozottabb, azaz a lángelmű embereket, kiknek, gondolataikba elmerülve, nincs szemök és fülök egyéb iránt.

És az emberiség polgárosulási munkájában tényleg csak igen csekély rész a reflexiv és összpontosított figyelem eredménye, a többi mind külső *sensatio* és öntudatlan associatio hozta létre. Mint Espinas mondja: az őseMBER bumerangja, mely a cél után dobva, a hajtóhoz visszapattan, zavarba hozná mai tudósainkat. S mennyi időbe és erőfeszítésbe került oly vegyi processusok elméleti kimagyarázása, a milyeneket az emberiség a történelem emlékezte óta használ, pl. fémek, bor és tej készítésénél. A kertészet megelőzte a botanikát s Darwin is a tenyésztőktől kölcsönözte a fajkiválás elméletét. Más szavakkal: az eredmény mindig a körülményekből áll elő, az abstract gondolkodás segélye nélkül, s a gyakorlat mindig megelőzi az elméletet. Még ma is a matróz a levegőbe néz s csalhatatlanul látja ott a

jó vagy rossz idő jeleit; a sportsman néha épp oly jól ismeri a lovak psychológiáját, mint Romanes és Houzeau, pedig egyikök sem csinált soha methodikus meteorológiát vagy psychológiát. A nép közmondásai meg éppen oly igazságokat tartalmaznak néha a tömeg egyszerű, józan tapasztalatai alapján, miket a tudományosságnak csak nagy fáradsággal sikerül kimutatni. Így éppen Ferrero és Lombroso a közmondásokból, az asszonyi kor hosszabb tartamára vonatkozólag, oly törvényt tudtak meríteni, melyet a statisztikának sok idejébe került táblázataival és számaival tudományosan kimutatni. Ebben az okoskodásnak egy különös módjával állunk szemben, a mit Espinas öntudat mögötti (subconsciens) gondolkodásnak nevez, hol a figyelem és reflexio csak csekély szerepet játszik. Például a matrónánál, ki az időt meg tudja jósolni, mindazon tudalmi állapotok közt, melyeket egy vihart megelőző tünetények szoktak producálni, azok fognak legállandóbban kapcsolatba jönni a vihar fogalmával, melyek legtöbb esetben megelőzik a vihart; holott más jelenségekkel, melyek hol előfordulnak, hol kimaradnak a viharból, a kapcsolat csak laza lesz. Ilyen fajta okoskodásokhoz igen csekély erő kifejtés igényeltetik, s azért méltán tartja Ferrero a mindennapi tapasztalati gondolkodás irányát a *legcsekélyebb erő kifejtés* törvényétől függőnek.

Végig kíséri azután az emberi intézmények kifejlődését ez elv világa mellett, s úgy véli, hogy mindezen intézmények voltaképen végtelen egyszerű lelemények complexumai a legcsekélyebb erő kifejtés irányában. A mai felelős ministeri kormányrendszerek szerinte nem egyebek, mint a régi uralkodók személyes szolgálatára rendelt tisztviselők állásaiból kifejlődött intézmények. Így nyert a régi Egyiptomban a király fő legyezőhordozója katonai fontosságot és vezéri rangot; így volt Franciaországban is a Merovingek alatt még a sénéchal és a kamarás a királyi ház szolgája s Angliában a négy legfőbb állami méltóság az ősidőkben a Hroegethegen vagy királyi ruhatárnok, a Horsthegn, vagy kovácsmester; a Disthegn, vagyis asztalnok és Byrele vagy Scenca, azaz italhordó voltak. Kétségtelen, hogy a bírói szervezet eredete is azon időkre vihető vissza, mikor a rövidséget szenvedett gyöngébb fél a törzsfőnökökhez folyamodott, hogy bizonyos ajándék mellett megoltalmazza, a mely gyakorlat később magukat a főnököket ösztönözte arra, hogy alattvalóik ügyeiben magukat

biróul feltolják, különböző haszon kilátásáért, melyekből idővel a perköltségek fejlettek ki. Sőt a köztisztviselők fizetésének eredetét is abban látja Ferrero, hogy kezdetben csak ajándékokat fogadtak el hasznos szolgálataikért, mely ajándékok utóbb kötelezőekké váltak s végre helyet adtak a rendszeres javalmazásnak; innen a hátramaradottabb népeknél, Oroszországban, Spanyolországban ma is még a köztisztviselők megvesztegethetősége.

Az emberi természet mindig a legegyszerűbb pszichológiai processusok, a legcsekélyebb erő alkalmazásából indul ki, mely reá nézve legkisebb megterheléssel jár, szellemi fejlődésében épp úgy, mint az anyagiban. Csakhogy a legkisebb erő kifejtés pszichológiai törvénye nem azonos mégsem a gazdasági élet hasonló törvényével, mely az eredmény maximumának az erő minimumával való elérhetését célozza. Emez az emberi munka végcélját a munkamegtakarítás keresztülvitelével párhuzamosan akarja valósítani, míg a legkisebb erő kifejtés törvénye mindig a nehézségek elhárítására törekszik, habár a legcsekélyebb eredménnyel járna is az.

Tovább e füzet a «Revue générale»-ben néhány vallás-philosophiai és vallástörténelmi munka eredményével számol be; a physiologiai lélektani laboratorium mult két évi munkálatai folytatólagos sorában pedig Binet közli vizsgálódásait a behunyt szemmel játszó sakkjátékosok emlékezetéről, Németország egyik legtekintélyesebb championja, dr. Tarraschnak a hozzáintézett kérdőpontokra adott válaszai alapján. Ugyanő és Jaques *Passy* egy következő fejezetben azokat a felvilágosításokat is közlik, «A drámaírók pszichológiája» czímen, melyeket egy reánk nézve csak harmadrendű francia drámaíró, Cuvel, a drámaírás módszeréről fölszólításukra adott.

*

A márcziusi füzet *Sollier*-nek nagyfontosságú kutatásaival kezdődik, az érzéklés és az emótiók közötti viszonyról. (Recherches sur les rapports de la sensibilité et de l'émotion.) Bevezeteskép fölemlíti a tanulmány írója, hogy az emótiók valóban tudományos tanulmányozása mindössze tíz évvel ezelőtt kezdődött s a legjelentékenyebb és eredetibb két munka e szakban a dán Langé-é 1884-ből, s az amerikai William Jamesé 1885-ből. Mindkettő

különböző utakon. egymás tudta nélkül. majdnem ugyanazon eredményekre jutott s az eredmények e különös egyezése adja meg értékét elméleteiknek is. Mindkettő előtt az objectív érzéki jelenségek, melyek az emóciókat kísérik, nem csupán kifejezései, következményei ezeknek, mint addig hitték, sőt ellenkezőleg, alkotó elemei, ha ugyan nem okai. Vegyük el ezeket s az érzet eltűnik, s nem marad egyéb, mint a pusztá fogalom, a nyers észrevétel. Az emóció csupán reflexe, visszaverődése az öntudatban a vele kapcsolatos összes belső és külső jelenségeknek.

Ez a W. James álláspontja, ki lényegesen pszichológiai alapra helyezkedett. Lange igyekezett ez álláspontnak physiologikusabb támaszpontot nyújtani, kimutatván, hogy az emóciókat alkotó tünetmennyek kétrendbeliek: vaso-motorok és motorok. Szerinte az előbbieket a lényegesek, s ezért theoriája vaso-motor theoria neve alatt vált ismertté.

Ez a tan meglepő megoldásra juttatja a pathológiai tények nagy számát, melyeket különben nehéz volna érteni a hysterikusoknál, melancholikusoknál, hypochondráknál s a lelki betegségek más nemeinél, hol az emotionabilitas nagy szerepet játszik, s azért Sollier kísérleti úton akart meggyőződni helyességéről s e kísérletek eredménye a jelen munka.

W. James thesisé czáfolhatlan bizonyítékául a teljes anaesthesia egy esetét kívánta, mely ekkép maga után vonná az emóciók teljes hiányát is. Ő azonban lehetetlennek tartotta ezt a próbát, mert — úgymond — minden érzéklés abszolút eltüntetése halállal járna. Sollier azonban egy közvetítő módozatot választott, mely lehetőleg megközelíti az óhajtott experimentumot. Ez abból áll, hogy előbb megsemmisítsen minden tudatos érzéklést s a különös érzékek (tapintás, látás, hallás, ízlés, szaglás) elhárítása nagyon könnyű. Egyéb érzéklések közt, melyek a szerves érzéki életet alkotják, megkülönböztetendők azok, melyek az életre nézve nélkülözhetlen, állandó és szabályos functiót teljesítő szervekből származnak, s az olyanok, a melyek szerveinek anaesthesia nem gátolja az életműködést, legalább nem gyors és az egyén életét kockáztató módon.

Az elsőkhöz tartoznak a légzés és vérkeringés által közvetített sensatiók, a másodikok közé az izomérzék és a ceneaesthetikus sensatiók gyűjtőneve alá foglalt érzéklések. Sollier tehát úgy győződött meg, hogy a sensatiók tudatát könnyű

elnyomni, ha nem figyelnek rá, s a speciális érzéklések elhárítatván az útból, a belső érzéklések pedig az öntudalmatlanra levén korlátolva, az érzéki élet tere oly határok közé szorul, melyek egészen megközelítik W. James eszményét.

Egy negyvennégy éves emberről van szó, kinek már gyermekkorától fogva neuropathikus rohamai voltak. Huszonkét éves korában élénk bánat folytán örvöngéstől kísért görcsrohamot állott ki. Huszonöt éves korában jelleme észrevétlenül megváltozott, alsó végtagjai fokozatosan gyöngültek s a legkisebb izgalomra reszketés fogta el. Ez állapot a következő tíz év alatt állandóan súlyosbodott. Harminczöt évre a Bicêtre-be került, hol általános gyöngeségén kívül tagjai reszketését s akadozó beszédet constatáltak nála. Midőn negyvenegy éves lett, lábszárai mellső felén anaesthesia tünetei voltak észlelhetők, majd ez anaesthesia lassankint kiterjedt a test minden részére s az érzéklés minden eszközére. Végre az egész izomszerkezet paresist szenvedett, ereje jelentékenyen csökkent, járni szinte nem tud, arcvonásai minden kifejezést nélkülöznek, beszéde lassú és akadozó. Tapintó érzéke egészen megszűnt, éppen úgy, mint a nyomásra való érzékenysége is; hőérzéke megszűnt, az analgesis teljes. a nyelv, az anus, a makk nyákjai érzéketlenek minden izgatásra. épp úgy a gyomor is. Az izomérzék teljesen szünetel, éhséget, szomjúságot nem érez, látása gyöngült, hallása csaknem rendes, ízlése nincs. szaglása sem.

Ime most *Sollier* észleleteinek eredménye a betegen tett kísérleteiről, kinek szervi anaesthesise kiterjed a légzésre és a szívre is. «Tudom — szólott a beteg — hogy van szívem, de nem érzem verni, csak olykor, igen gyengén.» Lélegzését sem érzi és nem tudja. erősen vagy halkan lélegzik-e? «Nem érzem, hogy élek» — mondogatja, s betegsége első idejében többször megtörtént, hogy halottnak hitte magát. Ezt különben *Sollier* többször tapasztalta analgesisben és bél-anaesthesiaiben szenvedő betegekknél. Nem tudja, hogy alszik-e vagy ébren van? Majd mélyen alszik, majd meg álmatlan. «Nem úgy ébredek, mint más ember — mondotta orvosának — s mihelyt ébredek, az jut eszembe, hogy valami baj történt velem és szorongás fog el.» Vannak pillanatok, mikor senmire se gondol. Ha gondol, akkor háztartására, vagy az 1870-iki háborúra gondol, melyet végig küzdött. A körülötte járó-kelők rá nézve egész közönyösek. Nem

veszi észre, mit csinálnak. «Némelykor — mondja — úgy rémlik, mintha nem is volnának természetes emberek, hanem gépek.» Ezen látásbeli zavaraihoz teljesen hasonlók hallásbeli rendellenességei is. «Már nem hallok úgy, mint régen; fülemben zúg a hang, de nem hat fejembe.» Aproxixiája teljes és semmi iránt sem bír érdeklődni.

Semmi sem okoz neki örömet. «Nem szeretek senkit, de nem is gyűlölök.» Még azt sem tudja, örömet okozna-e felgyógyulása, legalább a kérdező erre vonatkozó biztatásai nem tesznek rá hatást. Az egyetlen dolog, a mi némi hatást tesz rá, nevének látogatása. Ha ő megjelent a küszöbön «mintha valaki gyomromba bökne — úgymond — de mihelyt látom, szeretném, ha távoznék».

Látó képzelete semmi és még feleségét sem tudja maga elé képzelni, ha nincs jelen. A teljes apathianak ez az állapota tehát meglehetősen megfelel W. James kívánalmainak.

Mindezek után Sollier a következő kérdéseket teszi fel, melyekre kíséretileg igyekszik a választ megadni.

1. Az emótiókat kísérő motor és vaso-motor tünetek tudatos perceptiójának elnyomása maga után vonja-e az emótiók elnyomását?

Midőn a peripherikus érzéklést elnyomjuk — mondja Sollier — a patiens bizonyos hidegséget érez. «Olyan hideget érzek mindenütt egyszerre — nyilatkoztatta ki Sollier betege — mintha az ujjaim meg volnának fagyva.» Ugyanakkor constatálható, hogy a peripherikus érzéklés elnyomása maga után vonja a mozdulatok teljes kizárását. Egy beteg, kire S. hivatkozik, absolut anaesthesia állapotára ébredvén, nem mozdult, megmaradt eredeti helyzetében, a nélkül, hogy szeméit vagy fejét forgatta volna. Nem tudta, hogy ül-e vagy áll? «Ülnöm kell — úgymond — mert ülve voltam, mikor elaltatott. De hol vannak tagjaim? szeretném látni.»

A peripherikus anaesthesia ezen állapota tehát, mely teljes mértékben előidézhető, a mozdulatok föltétlen kimaradását, a tökéletes kataleptikus állapotot vonja maga után, úgy az ébredésnél, mint a hypnosis alatt.

Még érdekesebb világot vet a kérdésre a viscerális érzéklés elnyomása. «Mit érez?» — kérdi S. patiensét, miután megfosztotta bél-érezéklésétől. «Mintha egy hajón elaludtam volna. Mintha

a szivem fájna; azután nem gondolok többet vele. Mindegy. » «És sajnálja-e, ha vége szakad?» «Egyre megy. Csakhogy az ember sem boldog, sem boldogtalan nem lehet. Annyi, mintha egy növény volna.»

Egy más objectum felvilágosításaiból, ki szintén teljesen anaesthesiálva volt viscerális és peripherikus érzéklésében, S. a következő tapasztalatokat közli: «Úgy jó, mintha az ember beteg volna, az ember elhülegül, nem érez semmit. Még nyelvet sem éreztem és fáradságomba került önnek felelni. Nem éreztem fejemet többé. A mit mondott, az megütötte füleimet, de nem hatolt fejembe. Ha nem beszélt, mitsem éreztem többé és nem gondoltam semmire. Nem is éreztem, hogy élek.» Máskor meg ezeket mondotta: «Nem tudom még, lélegzek-e még? én nem érzem. Úgy jó, mintha meg volnék halva, pedig nem vagyok meghalva, mert hallom beszélni.»

Azután néhány vonással leírja S. az érzéklés visszatéréseinek jelenségeit. Ha a peripherikus érzéklést visszaidézik, a betegek következőket érznek:

«Minden tagom fáj — mondja a beteg. — Egy pillanatig úgy érzem, mintha megverték volna; össze vagyok törve. De mindez hamar elmúlik; lábaim is bizseregnek, karom azonban kevésbé. Legkellemetlenebb érzés van a fejemben, mely sokáig forr, mintha elektrizálnának.» Mikor pedig a bélérzékítés visszatér: «Gyomrom és oldalaim fájnak, ismét érzem szivem dobogását s lélegzetemet is. Kellemetlen, sőt kínos érzés. Ugyanekkor a fejem is nagyon fáj.»

Lássuk már most Sollier nyomán, mi történik, az emotiók tekintetében, ha minden érzéklést elnyomunk.

A beteg mély és érzéketlen hypnosisba merül, melyben a kísérlettevő graphikai fölvételt csinál lélegzetvételéről. Egyszerre tudtára adja, hogy apja meghalt. Tagjai nem mozdulnak, de mély belégzést vesz, mely a diagrammában nagy kitérést mutat a légzési vonalnál, hogy pár percz múlva ismét fölvegye rendes hullámzását.

«Mit érzett, mikor atyja haláláról értesítettem?» — kérdezi most S. a patientst. «Gyomromban, de különösen fejemben élénk lökést éreztem. Mint mikor valaki egy bútordarabba ütődik.» «S mikor elmúlt ez a benyomás, gondolt-e még atyja halálára?» «Nem, nem gondoltam többé rá.» «Tudja-e, hogy ha az ember

rossz ujságot hall, gyötrő fájdalmat érez? Mit érzett hát?» «Semmit, hiszen magamat sem éreztem.» «De az a lökés, melyet fejében és gyomrában érzett, milyen fájdalom volt, lelki-e vagy testi?» «Csak testi fájdalmat éreztem, de lelkit nem; hiszen mondom, hogy nem tudtam magamról.» «És mikor tudtára adtam, hogy a hír nem igaz, mit érezett?» «Kissé összeszorult a torokom, mint mikor valaki a nevetést visszatartja.»

Ugyanezt a kísérletet megtette S. akként, hogy kellemes emótiót igyekezett a betegben felkölteni, teljes érzéketlenség állapotában. Közölte vele, hogy egy sorsjegyével 100.000 frankot nyert. Gégéje kissé összehúzódott, mintha nevetés erőszakolná és mosoly derítette ábrázatát. A diagramma vonala erős, de kevésbé magas és hirtelen hullámvázásokat mutatott, mint előbb.

Főlébresztve, a következőkben adott felvilágosítást állapotáról: «Nevethetnékem jött, de örömet nem éreztem, sem semmi kellemest.» «Miért?» «Mert nem gondolkoztam, nem tudtam, hogy kellemes-e az, s így nem éreztem.» «Végre is, mit érzett a kellemes vagy fájdalmas hírek hallatára?» «A kellemetlen dolgok igen gyors rázkódást okoztak, a kellemesek úgy érkeztek fejembe, mint a hang a telephonon, csak hogy a benyomás még rövidebb volt. Nem tudom, hogy magyarazzam meg. Ha szomorú dolgot közöl, az jobban megráz, mintha nagyobb lyukakat ütne fejemen, mint a kellemesek.»

Ezután összehasonlítja Sollier a hypnotikus anaesthesiált és a hypnotikus érzéklő állapotban fölvevett légzési görbe hullámvázásait, vidám és szomorú benyomásokra. Tapasztalataiból azt az eredményt vonja ki, hogy ha egy lény érzéklési képességét elveszszük, az a lény többé nem képes emóciókra. Csakis a kísérlet első tárgyánál, kinél az anaesthesia kevésbé volt teljes, észlelt S. némely visszahatást a belek és az arc motorai tájékán, hol az anaesthesia tökéletlenebb volt, mert fenn kellett tartani a halló érzéket és az izmoknak a hang és articulált beszéd közvetítésére alkalmas mozgásait.

A második kérdés, melyet Sollier ezen alapvető kutatásaiban maga elé tűzött, az, hogy ha az emóciók az érzéklésekhez vannak kötve, minő rész illeti az emóciók létrejötté körül a peripherikus és a belérezéklést?

Csak röviden adjuk meg e kérdésre a feleletet, mely Sollier szerint abban áll, hogy az emóció tökéletesen a belérezéklés függ-

gése alatt áll, s nemcsak intensivitas szempontjából követi annak változásait, de az organismus azon pontjain helyezkedik is el, hol az többé-kevésbé megőrizve található. Tehát az emotiót csaknem kizárólag az a tudatos érzéklés alkotja, melylyel a bennünk történő béltünetekről birunk és egyes arányban áll a cenaesthesia állapotához. Az izomérzéklés folyamatai ebben csak csekély részt vesznek.

Harmadik kérdés: *Eltűnik-e az emotio, ha a testi folyamatok elnyomatnak, vagy ha az öntudat azokat fel nem fogja?* Más szavakkal az emotio a motricitás vagy az érzéklés körébe tartozik-e? Erre ismét Sollier válasza az, hogy az emotio mindig az érzékléshez és nem a mozgáshoz van kötve, s azzal egyes arányban áll, habár elismeri, hogy a mozgásnak is van bizonyos része az emotió létrehozásában s annak részleges megsemmisítése ennek létrejöttét is hátráltatja.

F. Paulhan «*La sanction morale*» cím alatt a büntető hatalom social-politikai és bölcséleti vonatkozásait, a büntetés ethikáját taglalja. Az erkölcsi sanctio célja büntetni vagy jutalmazni, de nem egy egyént, hanem egy elemet, egy hajlandóságot, egy vágyat, mely első sorban vétetik felelősnek valamely cselekményért, mely miatt beavatkozni szükség. Ez mindenesetre új és jogosult magyarázata a büntetés erkölcsi forrásának, habár tényleg ritkán érvényesülhet. Mondhatjuk ugyan például, hogy a társadalom, mely felelőssé tehető a büntettért, a mennyiben hozzájárult annak létrejöttéhez és a büntettes megteremtéséhez, nem marad büntetlen, így tehát maga ez a bűn, mint a társadalom helytelen szervezetének eredménye, sanctióvá válik. Sőt még a büntettes létezése is büntetés a társadalomra nézve, a megtorlás által követelt jelentékeny idő-, pénz- és erőáldozat, a gondok, a kockázatok mind erkölcsi sanctio gyanánt tekinthetők. Maga a büntett, az egyetemes károkért, melyeket okozhat, a biztonságihiány érzetéért, mely belőle ered, árthat az egész társadalmi együttlétnek.

Mi tehát a moralis sanctio? A moralis sanctiót egy egyén cselekményeinek következményei alkotják, a mennyiben e következmények akár magát az egyént érintik, ha a személyiség egészében felelős, akár pedig az ily cselekményeket elhatározó áramlatokat, és a mennyiben e következmények, szándékosan vagy nem, oly módon vannak egymás mellé rendelve és összefüggésbe

hozva, hogy magasabb systematizálását engedik meg annak az egésznek, a melynek egy egyén sanctiója alá tartozik.

A büntetésnek vagy jutalomnak egyetlen czélja és létokas a sanctio lényeges eleme, a rossz kiirtása vagy feltartóztatása. A gyönyörűség és a fájdalom inkább csak látható jelei a sanctiónak, nem annyira maga a sanctio, és nem is felelnek meg pontosan azon jó vagy rossz arányának, melyet bátorítani vagy büntetni kell. Ez állapotok különben mindenesetre egy alakuló vagy bomladozó szervezet symptomái, nem pedig egy kész szervezetéi. Tökéletes rendszeresség állapotában a sanctiót nem kísérné sem gyönyörűség, sem fájdalom, hanem csupán a szervezkedés fentartásában állna.

Tovább menve, miután az erkölcsi sanctiónak a felelős tényezőre kell irányulnia, tehát az előforduló esethez képest vagy az egész személyiségre, vagy az egyén elemeire kell alkalmazást találnia. Mivel egy erkölcsi személy különböző részei közt mindig van bizonyos solidaritás, a legtöbb esetben nem lehetne érni a felelős elemet máskép, mint ha az egyénre vagy egy más elemre hatunk. Minél rendszeresebb módon van az egyénhez kapcsolva a célbavett elem, annál inkább eredményezni fogja az egyénre gyakorolt sanctio az én elemeinek coordinálását s azoknak viszonti combinált befolyását a felelős elemre. annál igazságosabb lesz az egyén büntetése vagy jutalma s annál inkább a morális sanctio jellegével fog bírni. Ellenben, minél kevésbé van rendszeresen hozzákötve a személyiséghez az érni óhajtott elem, annál kisebb befolyással fog rá bírni az egész személyiség, annál kevésbé lesz igazságos a büntetés vagy jutalom. Ezen arányban fogják elveszíteni az erkölcsi sanctio jellegét is, hogy a társadalmi övrendszabály jellegét öltse fel, úgy, hogy inkább jövőbeli jogtalanságok elhárítására czélzó. semmint önmagukban igazságszolgáltató cselekményekké változnak át.

A pszichikai elemek teljes coordinációja és absolut incoordinációja, tisztán elméleti esetek lévén, semmi oly sanctio, mely a személyiséget éri, sem nem igazságos, sem nem igazságtalan egészen.

Hozzáteszi Paulhan, hogy a sanctio, valamint a felelősség általános szabályai épp úgy alkalmazhatók betegek, elmebetegségekre, mint egészségesekre. A mennyiben ugyanis szellemiségök bizonyos részei, bizonyos hajlandóságai még némi coordinációt

nyújthatnak, az erkölcsi sanctio tárgyaiúl szolgálhatnak. Mindamellet el kell ismerni, hogy az esetek túlnyomó számában a sanctio ez esetben nem alkalmazható a személyiség egészére, s következőkép nincs helye a bíróságok közbejöttének. Az ily esetekben foganatosítandó rendszabályok óvó vagy védelmi tény jellegével bírnak, még rosszabb eshetőség elkerülésére számított igazságtalanságok, és megjegyzendő, hogy, ha nem is az elzárt személyre, de legalább a közvéleményre nézve egy tébolydába való elzárás kevésbbé és egész máskép érinti a személyiséget magát, mint a bebörtönzés. A sanctio, minthogy a felelősség mérve és a coordinatio szerint kell hogy szabályozódjék, teljes szigorával követel alkalmazást azon büntetteseknél, a kiket csak az altruista vagy erkölcsi érzelmek teljes hiánya folytán neveznek tébolyultaknak, ha máskülönb cselekményeik és érzelmeik coordinatiója szoros és állandó.

Jövő számban Paulhan folytatni fogja érdekes fejtegetéseit.

A «Revue critique» rovata Descartes két új méltánylóját mutatja be. kiknek egyike Brunetiére, a jeles kritikus és az Institut legújabb tagja. Taine kikiáltott utódja, «Études cartésiennes» című művével; a másik Fouillée, Descartesról írt tanulmányával.

A szemleirő, Bouillier, először Brunetiéret veszi elemzése alá, s meglepi az, hogy utóbbi a lét és gondolkodás azonosságában, a tudomány objectivitásában és mindenhatóságában találja Descartes philosophiájának lényegét. Szerinte Descartes azonosította ugyan önmagunkban a létet és a gondolkodást, de nem terjesztette ki ez azonosságot önmagunkon túl a világegyetemre, mert Descartes nem Hegel. Ellenben hallgatással mellőzi Brunetiére mindazt, a mit Descartesben hívei és ellenfelei egyformán mint rendszere lényeges alkatelemeit ismertek föl, a methodikai kételyt, a nyilvánvalóság kriteriumát, a lélek és test közötti különbséget, az anyag és az Isten létele bizonyítékait, az automatismust stb.

Azután Brunetiére szerint Descartes csak középszerű író, a methodikáról szóló értekezését csak kevesen olvasták s a cartesianusok száma nem nagy volt a XVII. század alatt. Styljáról is azt írja, hogy hosszadalmas, fárasztó, szín és relief nélkül való, árnyéklat nélküli, mindig ugyanegy mederben foly és semmi figyelmet ébresztő tulajdonsággal nem bír.

Ennek czáfolatául Bouillier idézi Voltairret, ki így írt Descartesról: «Descartes fényes és élénk képzelődéssel van megáldva, mely épp oly sajátságossá tette magánéletében, mint okoskodásában. Ez a képzelődő erő még bölcselmi munkáiban sem vonul háttérbe, sőt minden pillanatban elmés és tündöklő hasonlatokra vezet». Idézi még Nisard dicséretét is, Cousinról nem is szólva, a kit nem számít sem mint gondolkodót, sem mint író a jelen nemzedék belesprit-jei közé.

Nem több szerencsével ítéli meg Brunetiére a szemleíró véleménye szerint Descartes philosophiája befolyását sem a XVII. és XVIII. századra. Ellenben kimutatja, hogy Descartesnek már életében számos bámulója volt, kik halála után néhány évvel tetemeit Stockholmból Párisba szállíttatták s temetését akkora pompával rendezték, hogy még az udvar féltékenységét is felköltötték, úgy hogy ez megtiltotta, hogy a gyászbeszédet elmondják. Másrészt Sevigné asszony is résztvett salonjában a cartesianus vitákban, melyeket leányának is elbeszél. Épp úgy Madame de Sablé s Maine hercegnő seaux-i kis udvara. Egykorúak állítják, hogy Descartes előadásaira csak úgy tódult a hallgatóság, minden rendű és rangú, főpapok, abbék, orvosok, courtesane-ok, bölcselők, tanulók, uralkodók, vidékiek, külföldiek és hölgyek, kik az első sorban foglaltak helyet. Oly nagy volt a közönség csődülete, hogy a helyet előre le kellett foglalni.

Abban azonban Bouillier is egyetért Brunetiére-rel, hogy Krantz, Descartes aesthetikájában túlmegy a határon, mikor Boileau Ars poeticájában is Descartes nyomait véli fölfedezhetni: így a hármas egységre vonatkozó elméletnél. Fölhozza, hogy Bossuet a Módszerről írt értekezését a század minden más munkája fölébe helyezte, s maga is mélyen el volt telve cartesianismussal. Különbön hivatkozik Fouillée-ra is, ki szintén constatálja Brunetiére-rel szemben, hogy az «Isten és önmagunk ismerete», daczára a szent Ágostonból, szent Tamásból, sőt Aristotelesből vett idézeteknek, át van hatva Descartes philosophiájától. A mi Fénélon illeti, az «Értekezés Isten lételéről» első része nem egyéb, mint legszebb, mondhatni drámai és lyrai körülírása a methodikus kételynek, a scepticismuson vett döntő diadalnak, s Isten lételének róla bírt fogalmunk által való bizonyításának.

Fouillée művének egy helyére vonatkozólag, mintha Descartes hat hónapon át tanulta volna a héber nyelvet, hogy a

Genesis igazi értelmébe behatoljon, megjegyzi Bouillier, hogy Descartes egyenesen megvetette az idegen nyelvek tanulmányozását, 'sőt Baillet beszéli, hogy midőn Utrechtben meglátogatta a híres Schurmann kisasszonyt s őt kedvencz tanulmányában, a szentírás zsidó szövegének tanulmányozásába elmélyedve találta, erősen elcsodálkozott, hogy ily jeles egyéniség ennyi időt fordít oly jelentőség nélkül való tanulmányokra.

Hibáztatja Fouilléet abban is, hogy Descartes-ot az evolutionalismus atyjának teszi meg. Nem elégedve meg azzal, hogy benne Darwin és Herbert Spencer elődjét látja, Schopenhauert is vissza akarja vezetni rá, s az Elmélekedésekben és a Methodusról szóló tanulmányban a «Welt als Wille und Vorstellung» előképét fedezi föl.

Alaposan elemezve találjuk a füzetben Durand munkáját is: «Le merveilleux scientifique». Durand három csoportba osztja azon forrásokat, melyekből az újabb tudományos occultismus merít; ezek: a Mesmerismus, a Braidismus és a Fario-Grimismus. A Mesmerismus mindazokat a tünetenyeket magában foglalja, melyek egy rosszul ismert és taláalomra elnevezett erőből erednek, milyenek az ecteinikus erő, psychikai erő, állati magnetismus, állati villamosság, biomagnetismus. Durand szerint a természet minden teste, legyen bár élő vagy élettelen, egy különös kisugárzással bir, mely más mint a fény, a meleg, a villamosság, a magnetismus, habár azokkal rokon.

Az embernek a világra és megfordítva a világnak az emberre gyakorolt titkos befolyását képező tünetek a Mesmerismusba tartoznak. Ide számítandó sok eset, kezdve az ásitás ragadóságától, némely ember észrevétlen jelenlétének félelmes vagy derítő hatásától, a varázsló vesszőtől és a kutató ingától, egész a betegségeknek a távolból való átruházásáig, a természetfölötti adományokig, a kézrátevés által való gyógyításig, a telepathiáig. Mert, mint Durand hiszi, a telepathikus phantomok sem merő képzelődések, sőt bizonyos esetekben, pl. a kísértetjelenésekben — úgymond — «az impulsiv gondolat magában a phantomban látszik székelni, melynek természetes organismusa, a tulajdonképeni test, többé nem létezik».

A Mesmerismus után Durand a Braidismust tanulmányozza, melyet Braid fedezett fel, s mely a látás és figyelem összpontosított ténye folytán bizonyos időn át oly sajátos physikai és

psychikai tünetek előidézésében áll, melyek az embert kivált-
képen alkalmassá teszik a Mesmerismus biomagnetikus behatása
elfogadására s a suggestio lelki állapotára. Ezt az állapotot
különben a látáson kívül más érzék fölizgatása is előidézheti.

Ámde Durand még tovább megy Braidnál, s meg van
győződve, hogy a figyelemnek egy pontra nézés által való con-
centrálása is maga után vonja a gondolat inertióját, s az értelmi
inertia ez állapotából ered az agynak bizonyos ideges congestiója,
melyet az idegerőfejlesztés és annak elfogyasztása közötti egyen-
súlynak a lelki működés hirtelen megszakadása következtében
előidézett fennakadása eredményez. Braid módszere e szerint az
idegerőnek túltengését és felhalmozódását vonja maga után, azon
lelki tétlenség következtében, mely a gondolkodás sугara szűk
körre szorításának kifolyása egy egyszerű sensatio által, a melyre
a gondolkodás rögzítve van és a melybe burkolja magát.

A rejtélyes tünetmények harmadik kategoriájába sorozza a
Fario Grimismust, vagyis a kifejezett suggestiót, ideo-plastiát.
Egyéniségünk minden alkatelemeiben, úgy a psychologiaiakban,
mint a szervezetiesekben, impressionálható, azaz módosítható. Külön-
böző physikai és erkölcsi impressiók hatnak reánk, és pedig
minden physikai impressio, vonatkozzék bár akár az állati, akár
a szerves életre, lelki impressióval pótolható.

És hogyan helyettesítheti a lelki impressio a physikait?
Íme a válasz. Minden életfunctio impulsát egy eredeti motortól
nyeri, melynek székhelye egy külön idegközpont, mely az idegek
által érintkezik azon különböző erőkkkel, melyekkel viszonyban
áll. Ezt az idegszervet egy differentiator szerv egészíti ki, mely
védi az anormális befolyások ellen s megkönnyíti a rendes modi-
ficator hozzáférhetését. Így a szem a látás differentiatora. Ebből
következik, hogy minden erő, mely képes egy életfunctio ideg-
szervét impressionálni, már ezáltal ezen functio specifikus függé-
lékévé válik. Érthető tehát, hogy egy oly organoleptikus erő,
mely elég hajlékony és finom volna, hogy akaratunkhoz alkalm-
mazkodjék, s a nélkül, hogy a védőszerveket sértené, minden
elérni óhajtott módosítást létre tudna hozni s következtés kép
kipótolni bármely specialis erő hiányát — valóságos panacea
lenne. Ez a panacea pedig valóban létezik; nem egyéb az, mint
a psychikai impressio, mely képes a physikai impressiót pótolni.
Példának okáért az ízes testek hatása a szájra ugyanegy

időben egy vegetatív rendű és psychikai rendű módosítást hajt végre: amaz a nyálképzés, emez az íz érzete. A kifejttet elmélet szerint az ízességnek oly impressiója, mely közvetlenül a lélekre hatna minden ízes test közbejötté nélkül, a nyálkaelválasztó működés fölbresztésével járna. S tényleg ez is történik, a gastro-nom számtalan esetben tapasztalja, ha lelkében elképzeli egy menü gyönyöreit, hogy «a nyál a szájába gyül». Csakhogy arra nézve, hogy a psychikai impressio pótolhassa a normális physikai impressiót, hogy teljes erélylyel hathasson a megfelelő szervre, egy különös hajlandóság szükséges, mely kivételes esetekben maga is előfordul, legtöbbször azonban a Braid-féle eljárással mesterségesen idézhető elő.

Annak okát, hogy a suggestio néha nem hat elég erősen a lélekre, Durand ismét abban látja, hogy fölveszi, mikép az emberben több psychikai lény egyesül, több psychikai központ, sőt több lélek, melyek összejátszhatnak vagy külön-külön működhetnek, függetlenül egymástól, úgy hogy egyik nem is bír tudomással a másikról. A személyiség ezen megosztásának elmélete Durand szerint könnyebben megérteti a suggestio tüneteit.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azon dolgozatokat, melyekben a füzet a nagy jelentőségre emelkedett psycho-physiologiai laboratorium 1892—93. évi munkálatai eredményeiről számol be folytatólag, Binet kitűnő tollából. Legközelebbi tárgya Binet nyomozásainak a gyermeki jellem alakulása, mely kérdésre vonatkozólag egy nevelésügyi szaklap hasábjain érdekes kérdőpontokat vetett föl, igen részletes utasításokkal, úgy hogy ezek becses útmutatásokkal szolgálhatnak bármely paedagogusnak, ki e fontos problémával behatóan foglalkozni kíván.

Binet kérdései a következő körülményekre vonatkoznak: a gyermek kora, neme, testi fejlődése (növés, súly, egészség, izomerő stb.), osztálya, a melybe jár és sorozata az osztályban, a tanítványok számával; továbbá jó vagy rossz emlékezőtehetsége, s ennek netaláni más különös iránya, értelmisége, felfogásának könnyősége, szorgalma, figyelőképességének foka; akarat és kitartás, magaviselet, megfigyelő tehetség, ítélőképesség, józan értelem, képzelőtehetség és inventio, bizonyos írásbeli feladványok alapján, melyek a gyermek alkotóerejének tág tért nyitnak. Következnek az egyes tanulmányok (zene, rajz, számtan, földrajz, irodalom) iránti különös hajlamok, végre az erkölcsi jellem,

az erkölcsi érzetek kifejlődésével, az igazság és igazságtalanság iránti érzék fokával, s ebben a keretben mindenkifölött a vérmérséklet, és pedig az érzékeny temperamentum (szomorú vagy komoly, nyugtalan, tartózkodó, félénk, gyáva, szelíd és gyöngéd, merengő, hallgatag), majd az activ temperamentum (vidám, bizalmas, közlékeny, merész és vállalkozó, bátor, durva, veszekedő, fecsegő, ellentmondó, testgyakorlatokat kedvelő, ügyes kezű); az apathikus temperamentum (henye, aluszékony, gondatlan). Figyelmeztet Binet az egoista vagy altruista érzelmek különböző fejlődésére is, a szerint, a mint a gyermek önző, irigy, érdekeső, szárazon közömbös, önhitt és nagyravágyó, vagy pedig áldozatkész, önzetlen, ragaszkodó, hű és szerény. A jellemképződés fokait ezekben a pontokban gondolta Binet megállapítandóknak: megfontolt, önmérséklő, határozott irányú és hajlamú, játékban követelő és zsarnoki, összeférhetetlen, gyakorlati érzékű, feleselni kész, vagy pedig ellenkezőleg végletes és ingatag, határozatlan, engedelmes és simulékony, alkalmazkodó és kevés gyakorlati érzékű.

Igen fontosnak jelzi a felhívás utoljára a gyermek jellemének néhány vonásban való összefoglalását.

Ilyen felhívások és kérdő enquete-ek egyes fölmerülő tudományos problémák megoldására az amerikaiaknál már is gyakoriak s ez esetben az intézet különösen olyanokhoz fordul, kik már mindennapi érintkezéseiknél fogva mint családapák, nevelők stb. hivatva vannak kész anyagot szolgáltatni a gyermeki jellemképződés törvényeinek ismeretéhez.

Nem kevésbé érdekes és becses a psycho-physikai intézet munkálatai sorában az, a melyet a füzet jelen száma a szemfényvesztők psychológiájáról, továbbá a gyermekek látásbeli emlékezetének fejlődéséről tesz közzé. Utóbbi tárgyban Binet és Henri végeztek kutatásokat Páris tanintézeteiben több mint 1300 elemi és gymnasiumi növendéken 7—13 évesig. A gyermekeket négyenkint szólították az igazgató elé s a kísérlet mindeniknél 10—15 perczig tartott.

A kísérlet módja egy fehér papírra húzott vonal volt, melyet megmutattak a növendékeknek, kiknek aztán emlékezetből kellett a vonal hosszát visszaidézni.

De az emlékezet pontosságának helyes mértéke nem abban áll, hogy az emlékezetbeli hosszáságot a vonal valódi hosszásá-

gával egybchasonlítsuk, hanem az összehasonlítást minden egyesnek emlékezeté és felfogási képessége között kell megtennünk, két elébe helyezett vonal egybevetése alapján. Lehet, hogy valaki két vonal összehasonlításában 1—2 centiméterrel téved, ha ugyanez akkor is téved, ha az egyik vonalat emlékezetből reprodukálja, akkor a tévedés nem az emlékezetnek, hanem az összehasonlításnak tulajdonítandó.

Az emlékezet és az összehasonlítás helyességének összmérésére a kísérletezőknek két mód állott rendelkezésökre: a szemmel való fölismerés és a kéz által való reproductio. Az előbbi eljárás abból áll, hogy emlékezetből megtaláljunk egy képen létező valamely hosszúságot, mely ott több más hosszúsággal elvegyülve fordul elő; az utóbbi pedig abban, hogy emlékezetből rajzoljunk le bizonyos idő múlva egy vonalat, a melyet azelőtt elénk mutattak.

A kísérletnél úgy jártak el, hogy valahányszor a gyermek nem találta el a vonalmintának megfelelő hosszát, följegyezték hibáját. Positiv volt a hiba, ha a reprodukált vonal hosszabbat tett ki az eredetinél és negativ az ellenkező esetben.

Az eredmények vizsgálatánál három korcsoportba osztották a növendékeket, elemi, közép és felső cursusaik szerint, két-két évnyi különbözettel. A próba eredményei arányosak voltak a gyermekek korához, az alsóbb osztályú tanulók sűrűbben követtek el tévedéseket, így a legalsó csoportba tartozók az esetek 73 $\frac{0}{6}$ -ában, a középsők 69 $\frac{0}{6}$, s a felsőbbek 50 $\frac{0}{6}$ -ában az eseteknek. A tévedések sűrűbben fordultak elő az emlékezet utáni reprodukálásnál, mint az összehasonlításnál vagy a közvetlen másolásnál, s általában erősebb hajlandóságot észleltek a kis vonalak megnyújtására, mint a hosszú vonalak megrövidítésére.

Egy megjelölt vonalhosszúság szemmel való felismerésénél több vonalcsoportban a tévedések 68 milliméter, 40 milliméter, 16, sőt 4 és 1·5 milliméter körül jártak. Határ ebben nem volt megállapítható, sem a németek által úgynevezett Indifferenzlänge a szemmértéknél, mely azonban ha létezik, az 1·5 milliméteren alul kell hogy legyen. Ellenben a kéz által történt reproductióknál ez a közömbösségi határ ki volt mutatható, a mennyiben a növendékek csak a 16 milliméteren felüli vonalakat reducálták, holott lefelé már az 1·5 és 4 milliméteres vonalakat is rövidítették.

—r—ó.

«*A nemzetközi jog története a legújabb időktől a westphali békéig, tekintettel Magyarország nemzetközi viszonyaira a középkorban. Irta dr. Csarada János, egyetemi rendk. ny. tanár. Budapest, 1894. Eggenberger-féle könyvkereskedés. Ára 3 frt 50 kr.*»

A tudós szerző volt tanítványának, József Ágost főherczegnek ajánlja 391 lapra terjedő könyvét, mely a nemzetközi jog történeti részére vonatkozó több évi szorgalmas kutatásainak gyümölcse, s első vagy bevezető részét képezendi nagyobb nemzetközi munkájának, mely további részében a jelenleg érvényben levő tételes nemzetközi jog rendszerét fogja tárgyalni nemcsak az iskolai, hanem a gyakorlati követelményekre való tekintettel is.

Ahhoz mindenesetre szó férhet, hogy vajjon helyes-e ez a sorrend és vajjon nem az általános tanfejtő résznek kellett volna-e megelőzni a jelen munkát. Azt hiszszük, a nemzetközi jog tételes feldolgozása maga sem lehet el a folytonos történeti visszapillantások nélkül, melyek annak tulajdonképeni pozitív részét képezik s ily felosztás tervezete mellett a szerző vagy a következő kötetben lesz kénytelen ismételni magát, vagy pedig munkájának jelen részét hagyja befejezetlenül. Nem is szokásos tudunkkal éppen ezért a nemzetközi jog rendszerének tárgyalásánál az anyagnak ily kettéosztását tűzni ki czélul.

De ha ettől eltekintünk, Csarada munkája már magában véve is becses gyarapodása nemzetközjogi irodalmunknak, és sok oly előnynyel bír viszont, a melyeket a szigorúbban systematikus feldolgozásoknál nélkülözni vagyunk kénytelenek. Ilyen éppen a történeti anyagnak gazdagabb kiaknázása s tanulságainak a nemzetközi jog mai jelentősége érdekében történő méltatása. Szemben azzal az elterjedt tudományos nézettel, hogy a nemzetközi jog eszméje csak az újabb kor vívmánya, ennek a vállalkozásnak köszönhetjük, hogy Csarada kimutatja, mily mértékben foglalkoztatta az emberi egység gondolata minden időben az emberek szellemét. Ennek bizonyítása gyanánt kalauzol végig a legősibb államszervezeteken, az ősnépek vendégjogán, melyben helyesen látja a nemzetközi intézmények első csiráját, a régi egyiptomi diplomatiái szerződéseken, a zsidók hadijogán, hogy a görög hegemoniák, az amphyktioni szövetség s a consuli intézmény antik formája, a proxenia első feltűnéséig vezessen, megmutassa a hatalmi egyensúly rendszerét az ó-korban s a rómaiak *jus gentium*-át,

jus fetiale-ját, *recuperatio*-ját beleilleszse a nemzetközi érintkezések történetének kifejlő rendszerébe.

Éppen úgy biztos szemmel ismeri föl szerző a középkori császári hatalom és a pápaság nemzetközi nagy jelentőségét. Valóban «a nyugati császárságban fejlődik ki — mint mondja — első alakzata a nemzetközi jogrendnek, és benne találjuk fel annak biztosítékát is. Az uralmi elv, mely Rómának a többi népekhez való viszonyát meghatározta, a nemzetközi jognak leg-sarkalatosabb elvét, a népek jogi önállóságának elismerését megtagadta. Ettől egészen különböző elven épült fel egy nemzetközi jogrend a keresztény nyugati császárságban.»

Mindezt, az eddig szokásos kézikönyvektől eltérőleg, terjedelmesen és széles alapon adja elő Csarada könyve, mely bevezetőleg egy fejezetben a nemzetközi jog alapvető fogalmait is összefogva tárgyalja; szól a nemzetközi jog felosztásáról, biztosítékairól, területi hatályáról és forrásairól. Ez utóbbiakról szólva, úgy tetszik, mintha a szerző a megérdemelnél nagyobb fontosságot tulajdonítana a nemzetközi szerződéseknek. Szerintünk a szerződés, eltekintve attól, hogy csak a szerződő feleknek szab törvényt, alig is bír más, mint ephemer jelleggel, tekintve a törvényhozói factor teljes hiányát létrejötténél, de mindenesetre csak egy ideiglenes egyezkedés hatályával ruházható fel jogszerűen, bár elismerjük teljes jelentőségét instructiv és positiv jogi szempontokból.

Végül a nemzetközi jog irodalmára is vet egy tekintetet szerző, a melyet azonban első tekintetre is hiányosnak kell mondanunk. Egy szóval sem látjuk p. o. említve a VII. század elején élt Sevillai Izidort, ki pedig már a nemzetközi jog irodalmi megalapításának első kísérletét megtette, midőn a «*jus naturale*»-t, «*jus civile*»-t és a «*jus gentium*»-ot élesen szembeállítja, s utóbbit így határozza meg: «*Jus gentium est sedium occupatio, aedificatio, servitutes, munitio, bella, captivitates, servitutes, postliminia, foedera, paces, induciae, legatorum non violendorum religio, connubia inter alienigenas prohibita.*» Nem áll tehát az, hogy Izidor fejtegetései, melyek különben Gratian Decretumába is átmentek, mint Csarada állítja az utóbbiról, «kizárólag a harczigóra vonatkoznának».

— V.

«*Jogfejlődés. Társadalom-bölcseleti tanulmány. Irta dr. Fényes Samu, ügyvéd. Ára 80 kr. Kassa, 1893. Maurer Adolf kiadása.*»

A jogbölcseleti tanulmányoknak nálunk parlagon heverő mezején számottevő kis munka ez, mely nyolcz íven taglalja a jog lényegét, határait, annak az erkölcshez való viszonyát stb. Bevezetésében némi túlzással megy ugyan neki a metaphysikusoknak, azt állítva, hogy ők a gondolkodás elemeit is rosszul alkalmazzák, pedig kevéssel lentebb ő is beismeri, hogy «a metaphysika az embert s vele minden organumot (!) statikájában veszi vizsgálat alá». Ez pedig teljesen jogosult álláspont, mert hiszen az élet folyama, a mit Fényes úgy fejez ki, hogy *az emberi és minden élő organismus dynamikája*, sem érthető meg másképen, mint egyidejű felfogásával a dolgok lényegiségének, az eredet és a cél momentumának. Ezen az álláspontján a szerzőnek nem segít semmit, hogy a jog fogalmának construálásánál is oly definitiókat vesz föl polemiája tárgyául, melyeket maga a metaphysikai jogbölcselet sem ismer el magáénak, p. o. hogy a jog: «megadása annak, a mi mást megillet». Sem Kant, sem Stahl, sem Krause nem abban találták a jog meghatározását, s így nagyon kevés értéke van, ha Fényes oly oldalról támadja meg a metaphysikát, a mely oldalról védelemre az legkevésbé szorul.

Viszont azt is tudni látszik Fényes, hogy azt sem tagadták soha a metaphysikusok, hogy a jog az emberi társasélet productuma, s hogy ennélfogva a hol emberi társaság nincs, ott jogról sem lehet szó. Fényes okoskodása csak ott válik alaposabbá, a hol kifejti, hogy a kényszer nem következménye csak, mint a metaphysikusok állítják, hanem egyenes feltétele a jognak. Mert igaz ugyan, hogy a jog jog marad, ha az állam nem képes is megvédeni, de «ebből nem az következik, hogy a jog valami absolut igazság, mely az államtól elvontan is képzelhető, hanem az állam természetes kötelességeinek sokszor nem képes megfelelni, és mi kötelességnek nem azt nevezzük, a mit tényleg megtesz az állam, hanem mit megtennie kell.»

Azonban hozzátehetjük, hogy ugyanezen tételből az sem foly szükséghé, hogy «azért nem következménye a jognak a kényszer, mert igen sok esetben ez a kényszer nem valósítható. Mert mindazon esetekben, melyekben a jogkényszer megvaló-

sulása elé akadályok gördülnek, nemcsak a kényszer, hanem maga a jog is elveszti lényege tartalmát és a merő negatio terére szorul. Az állam tehát nem saját kényszerével valószínűsíti meg a jogot, mint egy, a jogtól idegen, azon kívül álló organismus, hanem éppen ellenkezőleg, az állam maga a legmagasabb kifejezése azon belső processusnak, mely a jog eszméjében önmaga megvalósulását lényegével azonos kényszer útján viszi keresztül.

Áttérve a jog fejlődésére, Fényes a jogtörténelem tanulságai fonalán tünteti fel a fejlődés kétségtelen jelenségeit, mindenekelőtt a tulajdon intézményét taglalva, azután az államjog és a büntetőjog terére kalandozva át. Ez utóbbi pontban arra a kockázatot állítja, hogy a büntetőjog csak állami jogvédelem vagy önvédelem volt mindenkor, de sohasem volt annak célja az igazság megvalósítása, vagy a megsértett világrend helyreállítása. Ily alakban természetesen ezt a tételt sem fogadhatjuk el, nem különösen azért, mert az állam, mint megjegyeztük Fényessel szemben, már önmagában bizonyos ethikai rend kifejezője s önvédelme alatt nem lehet mást érteni, mint ennek a felsőbb erkölcsi rendnek — legyen annak gondolata a jog, a közjó vagy az igazság — megvédelmezését. Különben a fűzet mindenestre gondolkozó jogászra és bölcselőre vall, kinél csak azt hibáztatjuk, hogy mikor az evolutionálisms talajára áll, s kimutatja, hogy soha nem volt jogrend, mely örökérvényű igazságokon alapult, egyúttal nem ereszkedik mélyebben a lényeg változásainak állandó törvényei kutatásába.

* * *

A társadalmi gazdaságtan elemei. Irta dr. Földes Béla, a nemzetgazdaság és pénzügytan ny. rendes tanára a budapesti egyetemen. Budapest, 1893. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. Ára 4 frt 50 kr.

Kettős feladat megoldására vállalkozott e művében szerző; egyik: a társadalmi gazdaság jelenségeinek tudományos és önálló vizsgálata; másik: a gazdasági jelenségek vizsgálata hazai viszonyaink, gazdasági fejlődésünk jelenlegi és történeti alakulásának szemmel tartása.

Munkáját, melynek második része is nemsokára fog napvilágot látni, a szerző öt részre osztja, s ezekben egymásután

foglalkozik az alapvető fogalmakkal, ideértve a gazdaságtani eszmék fejlődésének főbb irányait, a társadalmi gazdaságtan egyes módszereit s a tulajdon elméletét, továbbá a termeléssel (munka és tőke), a forgalommal (pénz és ár), a jövedelem eloszlásával és a fogyasztás elméletével. A mi azonban legajánlatosabbá teszi e munkát a közgazdasági tanulmányok minden kedvelője előtt, az az, hogy e nagy lépésekkel haladó tudományág legújabb eredményei felhasználása mellett abban a magyar gazdaságtörténet eredeti felvilágosító példáival találkozunk, így a földjáradék meghatározásánál, az összehasonlító ártörténet köréből vett adatoknál stb. Sajnos, hogy ugyanezt nem mondhatjuk el Földes írályáról is, mely sok tekintetben nehézkes és magyartalan.

Módszere is inkább eclecticikus, ezért önálló, eredeti felvágás helyett inkább az ellentétes irányok egyeztetésére hat, de ezekről aztán bő és teljes képet nyújt. A jelenleg uralkodó két nagy gazdasági áramlat között állva, Földes az individualismust épp oly jogosultnak ismeri el, mint a socialismust, de viszont nem habozik meggyőződésének nyílt kifejezést adni, hogy kizárólag alkalmazva, mindegyik igazságtalanságokhoz vezet. Nézete, hogy a tulajdonjog kinövéseit meg kell nyírítani, a törvényeket jobban áthatni társadalmi elemekkel, s oly szervezeteket szükség létesíteni, melyeken belől minden osztály, minden életkór saját létének és fejlődésének feltételeit megtalálja. Ezt tartja az egészséges társadalmi mozgalom célpontjául; de hogy mily utakon hiszi e célt megközelíthetőnek, arra nézve kevés ujjmutatást találunk Földes munkájában. Mindenesetre — jegyzi meg — «a socialismusnak arra kell szorítani legközelebbi feladatát, hogy a birtoktalan osztálynak is biztosítsa a cultura által követelt életfentartás minimumát és biztonságát». S ezt elérhetőnek látja rövidebb munkaidő, aggkor, betegség esetére való biztosítás által, melyek közül különösen az utóbbi kettőnek tulajdonít kiváló fontosságot.

Földes a társadalmi gazdaságtan kutatási eszközeinek megállapításában az inductiv módszer felé hajlik, habár ez szemmel láthatólag mindinkább elégtelennek bizonyul a társadalmi jelenségek való törvényei felismerésére, az okok és okozatok közötti összefüggés magyarázatára. Ha a gazdasági tudomány igazi úttörőinek példáiból kell következtetnünk, valóban lehet-e tagadni, hogy a legnagyobb szellemek: egy Smith, Ricardo, Mill, a

deductiónak köszönheték nagy sikereiket? És ha Földes mégis azt mondja, hogy «nincs oly magasröptű phantasia, nincs oly mély elme, mely az élet sokoldalúságát és az ezen sokoldalúságban érvényesülő általános irányokat apróra képes volna megalkotni», s hogy «egy jól megfigyelt ténynek gyakran több értéke van, mint köteteket megtöltő speculatióknak» — ebben talán igaza lehet, de viszont mi azt vethetjük ellen, hogy alig ismerünk nagy sociologiai igazságokat, melyek nem a deductiv természettudományi módszer hypothesisei alkalmazásából nyerték volna szilárd támaszpontjaikat. s még kevésbbé ismerünk olyanokat, melyeket a merő inductio eredményezett volna a társadalmi tünetények complicált viszonyulatai közepette. Meurgernek, Cairnesnek ez álláspontot igazoló meggyőző okoskodásait Földes is idézi, és — hozzátehetjük — legtávolabbról sem ingatja meg.

Nagy tudás és széles látkör nyilatkozik azonban ezúttal is e kiváló nemzetgazdaságtani írónk művében, a mellett, hogy a korunkat mozgó nagy gazdasági kérdések józan kritikáját nyújtja, így a szabadverseny, az uzsora stb. tanában. Érdekkel várjuk a következő részt is, a társadalmi gazdaságtan alkalmazott tanaival, a társadalomgazdaság és társadalompolitika számos függő kérdéseivel, melyeket Földes a bő tudományos apparatus daczára, bizonynyal a nagy közönség igényeihez is alkalmazkodva, vonzóan, érdekesen fog tudni előadni.

* * *

«*Kossuth és kora. Irta Hentaller Lajos. Budapest, 1894. Az Athenaeum-társulat kiadása.*»

A szabadságharcra vonatkozással bíró emlékek egyik legbuzgóbb gyűjtője és kutatója az, a ki a nemzeti gyász alkalmára Kossuth egy újabb életrajzával lép itt fel, némileg magasabb történetírói igényekkel, mint a melyek az eddigi, részben határozott ponyvairói célzattal piacra bocsátott vállalkozásokat jellemzik. Ez azonban nem azt jelenti még, hogy azért Hentaller műve is — bár a rendelkezésére levő adatok alapján (ideértve a szóbeli közléseket is) sok újat mond — teljesen kimerítő volna, sőt még azt sem, hogy a meglevő Kossuth-bibliographiát teljesen és mindenoldalulag kihasználná. Itt-ott éppenséggel tévedésektől sem ment; hogy p. o. többet ne idézzünk, könyve 314. lapján

az 1867-iki választásnál szerinte a német-üröghiek a volt kormányzót választották képviselőjükké, holott ez Kossuth Ferencz volt.

De igen sok elsőrendű fontosságú forrást Kossuth Lajos életrajzához nem is látszik ismerni Hentaller; így például nem ismeri Kossuth és Wesselényi levélváltását, melyeket Jakab Elek tett közzé K. Papp Miklós «Történeti Lapjai»-ban, s melyekben többek közt maga Kossuth részletesen is leírja Metternichkel való találkozását, a mire nézve pedig Hentaller azt jegyzimog, hogy «Kossuth erről sohasem írt». Nem csoda aztán, ha ily források ismerete híján Kossuthnak Landererrel való viszonyát sem tudja megvilágítani részletesen.

Épp olyan hiányos Kossuth álláspontjának objectív történeti megvilágítása a dunai confoederatio terve ügyében azon döntő fontosságú okmány ismerete nélkül, melyet maga Kossuth intézett e kérdésben Vukovich Sebőhöz, s melyet töredékes följegyzésben Rónay Jácint tartott fenn kézirat gyanánt tíz példányban nyomtatott naplótöredékeiben. Végre Kossuthnak az angol diplomatiához való viszonyát illetőleg is csak legújabb nagyfontosságú hivatalos okmányok láttak napvilágot Russel lord életrajzában, melyek Russel és Palmerston levélváltásában tüntetik föl Kossuth angolországi útjának diplomatiái háttérét és előzményeit. Mindezekről nem bír tudomással Hentaller; ellenben igen sok kőszamendemondának túlságos jelentőséget látszik tulajdonítani s azokat helyes kritikai mérlegelés nélkül komoly forrás gyanánt ezítálja.

Készséggel elismerjük, hogy Hentaller sok új és eredeti dolgot is felhasznál könyvében saját gyűjteményei alapján s ezért bár a fentjelzett okokból nem tekinthetjük munkáját rendszeres monographiának és kimerítő, végleges életrajznak, de ki ennek megírására egykor vállalkozni fog, annak mindenkor hasznos és nélkülözhetetlen anyagául fog szolgálni.

MONTESQUIEU ÉS ROUSSEAU.

— Első közlemény. —

I.

A XVIII. század politikai bölcsekedésének alapvonása: a szabadság eszméjének kifejtése; ¹ célja: a mult előítéletei, ódon hagyományai helyébe az emberi méltóságnak és jognak érvényesítése. Jellemzője a XVII. századdal szemben, mely a hagyományok hű ápolásának, a dolgok megállapított rendje változatlan megtartásának százada — a bizalmatlanság minden, a multból származó tan és elv iránt. Míg a XVII. század philosophjai meg vannak győződve, hogy a világ folyása a legkedvezőbb s azon nincsen semmi változtatni való, hacsak az nem, hogy a királyi hatalmat egy kissé emberségesebben gyakorolják: addig a XVIII. század éppen nincs megelegedve a dolgok rendjével, nem akar ismerni

¹ L. Robert v. *Mohl*: Die Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften I., III. — *Bluntschli*: Gesch. des allg. Staatsrechts und der Politik. — *Raumer*: Ueber die geschichtliche Entwicklung der Begriffe von Recht, Staat und Politik. — *Vorländer*: Gesch. der philos. Moral, Rechts- und Staatslehre der Engländer und Franzosen. — *Janet*: Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale. — *J. Barthélemy-Saint-Hilaire*: Politique d'Aristote. (Préface.) — *Lerminier*: Introduction générale a l'histoire du droit. — *Caro*: La fin du dix-huitième siècle. — *Bardoux*: Les légistes et leur influence sur la société française. — *Saint Simon*: La liberté politique.